

Анна Зегерс

ПОДОРОЖ

Історія
одного кохання

З німецької
переклав

ЮРІЙ МИХАЙЛЮК

ВИДАВНИЦТВО ЦК ЛКСМУ
«МОЛОДЬ»
Київ
1973

Дія нового твору Анни Зегерс «Подорож» відбувається в наші дні. Головний герой повісті — молодий лікар з НДР Ернст Трібель — під час морської подорожі через Атлантичний океан розповідає супутникові історію свого кохання. Але сюжет твору не обмежується тільки цією розповіддю. На широкому тлі подій довоєнних і повоєнних років книга вводить читача в атмосферу життя тогочасної Німеччини, розкриває труднощі й показує досягнення в будівництві Німецької Демократичної Республіки.

Перекладено за виданням:

Anna Seghers, Überfahrt. Eine Liebesgeschichte. Aufbau — Verlag. Berlin und Weimar. 1971.

И(Нім)
3-47

3 0734-001 348-73
М228(04)-73

— НІЩО не можна порівняти з від'їздом. Ні приїзд, ні зустріч після розлуки. Зовсім залишаєш континент. Ось піднімуть трап, і всі радоші та страждання, які тут пережив, зостануться позаду, а потім — цілих три тижні океан...

Я нічого не відповів своєму молодому супутникові. А може, він ні до кого й не звертався, просто вголос висловив свої думки. Ми познайомилися з ним лише двадцять хвилин тому. Я стояв за ним, коли в нас перевіряли проїзні документи. Я ще тоді дізнався, що він, як і я, зійде з цього польського корабля «Норвід» у Ростоку. Він лікар-терапевт, про це я також довідався під час перевірки документів. Крім того, він вивчав тропічну медицину, прослухав спеціальний курс. Саме тому його й посилали на конгрес у Баїю. Помічник капітана байдуже кивав головою.

Мого супутника, здавалося, радувала довга подорож через океан. Мені ж вона була не до вподоби. Хотілося якнайскоріше зустрітися з сім'єю. Але я змушений був їхати саме цим рейсом. Сюди я прибув літаком. З ремонтом, ради якого я, власне, і приїжджав у Ріу-Гранді-ду-Сул, я впорався досить швидко. Сен'йор Мендес, який торік закупив у нашої фірми сільськогосподарські машини, був приголомшений нашою акуратністю, коли я, згідно з договором, з'явився на його ранчо точно через місяць після реклами. Мої колеги по роботі знали, що я з дружиною і двома доньками поїхав у Татри. Недовго роздумуючи, вони відкликали мене телеграммою з відпустки, яка щойно почалася, хоч, власне, тільки з їхньої вини машини

перед відправкою довгий час стояли під відкритим небом, а не під дахом, як того вимагала інструкція.

А директор ще й докоряв мені, докоряв по телефону, звертаючись до моого сумління, адже я був недалеко від Праги і міг відразу ж вилетіти літаком. Він підкреслив, що мій обов'язок перед державою — негайно летіти в Бразілію: нехай вони там знають, як суворо виконує свої зобов'язання наша республіка.

Проте все це зовсім не стосувалось юнака, який стояв зараз поруч зі мною. Він здавався мені досить дивним. Адже не кожен стане ділитися своїми думками з зовсім незнайомою людиною.

— Всім оцим людям, — знову заговорив він, — і тим, що тут, на борту, і тим, що на березі, хочеться ще щось сказати одне одному. Гляньте, як вони махають на прощання руками, стискуючи мокрі від сліз хустинки! А я, я просто пишаюсь, що на цьому березі немає жодної душі, з ким би мені треба було проща-тись. Все закінчиться в ту мить, коли піднімуть трап.

— А чому його ще й досі не піднімають?

— Напевне, ще щось будуть вантажити. Отам бачите кран? Ось він знову повертає стрілу. А тепер ставить на палубу якісь кошики. Гляньте, кок сам забирає їх. Мабуть, в останню хвилину скупив на найближчому ринку все, що залишилося, за безцінь. Папайя, гуаява, апельсини, банани, ананаси, авокадо — плоди цієї землі.

— Я певен, що він приховав для нас ще й зимові яблука. На останній тиждень, щоб підготувати нас до приїзду на батьківщину.

— Цього кока я знаю ще з моєї минулоІ подорожі. Ми пливли на кораблі «Джозеф Конрад». Він працював раніше на ньому. Тоді я супроводжував дуже тендітний вантаж і також змушений був їхати морем. Цей кок досить бережливий чоловік. Напевне, був колись корчмарем десь на Балтійському узбережжі.

Розмовляючи, ми й не помітили, як підняли трап. Лоцман уже виводив нас із гавані, маневруючи серед великих і малих суден найрізноманітніших країн світу.

— Потім він віддасть нас на волю океану, — мовив юнак тим властивим йому тоном, ніби все, що він говорив, було надзвичайно важливе, — і що б з нами потім не сталося, йому буде зовсім байдуже. Він виводитиме з гавані інше судно, а потім ще одне і ще...

Раптом юнак затнувся.

— Пробачте, я ще не відрекомендувався. Мене звати Ернст Трібель.

— Франц Гаммер,— відповів я,— інженер.

— А я лікар. Тобто недавно закінчив медінститут...

Юнга вдарив у гонг на обід.

Наш пароплав — вантажний, він везе каву в Польщу і в НДР, тому на ньому є лише кілька кают для пасажирів.

Ми швидко посідали за два столи. За третім сидів капітан, його перший помічник і старший механік. За стояком я помітив ще й маленький столик. Він призначався для однієї жінки. Це була дебела черниця у теплому коричневому вбранні. Вона, певне, домоглася права їсти на самоті. Худа літня жінка в довгій спідниці, що сиділа за одним столом зі мною, напевне, супроводжувала її. Вона часто зіскакувала з місця, пробиралася за стояк і питала, чи не побажає черниця ще чогось. Мені було зручно за нею спостерігати, бо нас розділяв тільки ріжок стола. Поруч зі мною сидів пасажир з рукою на перев'язі. Проте це, здавалося, ніскільки не впливало на його добрий настрій. Його хітрі світло-блакитні очі без угаву перебігали з одного пасажира на іншого. Як згодом з'ясувалося, він розмовляв польською і німецькою, іспанською і португальською, французькою і японською і ще біс знає якими мовами.

Раптом він повернув до мене голову й відрекомендувався:

— Садовський.

Потім без особливих церемоній попросив покласти йому на тарілку страви й порізати м'ясо. Він уже тут, на борту, вивихнув собі руку, допомагаючи комусь підняти вантаж. Помічник капітана, який одночасно виконував і функції корабельного лікаря — на таких малих суднах, як наше, окремого лікаря не було, — вправив йому вивих.

— Поки приїдемо, рука повинна загоїтись, — сказав Садовський. — Я за фахом технік. У Гдині я вже маю роботу. Протягом десяти років я боровся сам із собою: не міг вирішити, повернатися додому чи ні. Хочеться застати живою матір... І оце з перших же хвилин така невдача...

— Озирніться непомітно,— мовив Садовський трохи згодом. Він не тільки розмовляв на різних мовах, але й дуже швидко вмів довідуватись про життя своїх супутників.— Зморщена бабуся, що сидить позаду вас, за сусіднім столом, кілька десятиліть прожила в Бразілії. Вона приїхала сюди разом з однією польською сім'єю. Проводжаючи її, всі заливалися слізами. Бабуся вигляділа всіх дітей тієї сім'ї, а тепер вони вже поодружувались. І на знак вдячності надарували їй усіякого мотлоху, який їм тут уже непотрібний: старі вовняні речі, недоноски трьох поколінь. Напевне, ці пани розбагатіли в Бразілії. Бабусі вони пояснили, що всі ті зношені речі знадобляться їй у нашій холодній Польщі.

Озирнувшись на сусідній стіл, я побачив бабусю у блакитному плетеному чепчику. Непомітно глянув і на Трібеля. Той подав мені знак: «Потім».

— Коричнева черниця,— казав далі Садовський,— кармелітка, пробула в Бразілії лише кілька тижнів. Ви ж з нею їхали з Баї? Там вона жила в розкішному будинку, він належить їхньому ордену... Напевне, потратила багато наших грошей.— Він уже говорив «наших».— Цілий гурт гарненьких святих дівчаток метушився навколо неї з прощаальними подарунками — не черниці, а діти, ще занадто малі, щоб заручитися з земним чи небесним нареченим.

Він замовк, а потім заговорив по-польськи зі своєю сусідкою, білявою дівчинкою з косами. Мати, теж білява, сиділа між дочкою і сином. Я подумав: «Цей Садовський, звичайно, вже знає, куди й навіщо вони йдуть». Відверто кажучи, я заздрив йому, адже він стільки років прожив тут, у цій частині світу, й зовсім не розучився розмовляти рідною мовою. «Я б теж не розучився,— подумав я.— Рідна мова не забувається».

Садовський відразу ж розповів мені, що він знав про цих людей. Батько дітей служить у консульстві. Діти ходять у місті Rio до бразильської школи, а мати одночасно навчає їх за програмою польської школи. Її валіза напхана польськими підручниками. Перед закінченням навчального року вона везе дітей додому в Краків складати екзамени. Коли батько зовсім переїде на батьківщину, вони легко оволодіють будь-якою професією.

Я похвалив жінку. Тільки завдяки її наполегливості діти змогли справитися з таким подвійним навчанням. Садовський переклав мої слова. Жінка здавалася мені трохи суворою. Але її обличчя засяяло радістю від моєї похвали.

Принесли десерт: ананаси, приготовані за місцевим рецептом. М'якоть плоду виймають так, щоб із шкірки утворилася чаша. Її ставлять на тарілку й знову заповнюють соком з м'якоттю, нарізаною кубиками.

Я подумав, що в кока було багато клопоту з цією стравою. Побачимо, чи надовго стане в нього терпцю.

Чемна стара діва, що сиділа край столу, не доторкнулась до ананасу. Вона віднесла його коричневій черниці. Та радо подякувала й відразу ж заходилася їсти. Чоловік і жінка, що сиділи навпроти мене, про щось перешіптувались. Я зрозумів, що й вони збиралися запропонувати черниці ананас, але тепер це виявилося зайвим. Обоє стали жадібно вичерпувати ложечками сік, а потім навіть вишкrebli ананасову чашу.

Садовський схилився до мене й пошепки повідомив, що цей маленький товстун — відомий польський співак. Він був на гастролях у Бразилії, в Ріо й Сан-Паулу. Садовський був на його концерті в Ріо. Вся польська колонія плакала. Він зовсім не співав сучасних пісень, від яких розривається серце, в його репертуарі були тільки старовинні мелодії, від яких душа тане. Потім він виконав ще кілька недавно покладених на музику віршів Норвіда. Садовський спитав мене, чи знаю я щось про цього поета.

— Ні. Ніколи про нього не чув, — відповів я.

— Шкода! Його навіть я знаю, хоч я усього тільки електрик. Наш пароплав названий його ім'ям. Ну, а Джозефа Конрада — його ж ви, напевне, знаєте?

Я не насмілився ще раз сказати: ні, бо в нас, мовляв, у НДР ці письменники не дуже відомі. Відразу спохопився, що читаю мало й міг просто не чути про них, тому відповів:

— Ну, звичайно.

— Багато хто гадає, — сказав Садовський, — що Конрад англієць. Але він поляк. Ставши моряком, він перейхав до Англії.

Я спитав: «Чому?», бо через своє невігластво думав, що цей Конрад, як і багато інших, залишив свою

країну, щоб перебратися на Захід. Але Садовський відповів:

— Джозеф Конрад схибнувся на кораблях. За тих часів Польща не мала виходу до моря. Під час однієї подорожі з домашнім учителем він побачив море і вперше познайомившись з моряками, відразу ж збагнув яку професію обере для себе. Протягом усього свого життя, на борту корабля й на суші, він писав романів дія яких відбувалась на морі. До речі кажучи, він ніколи не переставав любити Польщу, хоч і жив у Англії.

Я твердо вирішив, що відразу ж після приїзду куплю яку-небудь книгу Джозефа Конрада, якщо тільки його справді в нас видають.

— Джозеф Конрад, — говорив Садовський, — був би тепер зовсім щасливий, адже нам належить чималий шмат моря.

Я дивувався про себе, як пишається Садовський своїм шматком моря. І в той же час він стільки років вагався, повертались у Польшу чи ні.

Після обіду я пішов до себе в каюту. Чоловік, з яким я тут мешкав, обідав за сусіднім столом. Зараз він лежав на койці й досить непривітно оглядав мене. Мій прихід, напевне, був йому не до вподоби. За столом усі були люб'язні, а на його сердитому, нерухомому обличчі я читав: однаково звідки ти, з Ростока чи з Франкфурта-на-Майні, ти вбивав моїх братів. Я не змів розмовляти по-польськи, та й не міг так, ні сіло ні впало, пояснювати йому, що моого батька замордували в концетраційному таборі, а сам я під час війни був ще малюком і Польщі ніколи не бачив. Спробувати втлумачити йому, чому я пливу на польському судні, означало б розпочати нескінченну розмову, з якої він все одно нічого не зрозуміє.

Він не зводив з мене сердитого погляду, тому я незабаром вийшов з каюти і піднявся на палубу. Вдалини ще тъмяно бовванів берег. Мій молодий супутник Ернст Трібелль стояв на тому ж місці, де я його зустрів уранці. Всупереч своїм словам щодо прощання він не відриваючись вдивлявся у смужку берега, яка вже ніби розплivalася в тумані. Над нами кружляли чайки чи хтозна, як звуться тут ці морські птахи. Вони ще могли повернутись назад до берега.

— Ви були на промисловій виставці в Сан-Паулу?

— Ні, не вистачило часу. Треба було виконати термінові ремонтні роботи в Ріу-Гранді-ду-Сул. Сюди я прибув літаком, бо страшенно поспішав. А тепер повертаюся на польському судні, яке, на щастя, випадково відправлялося в зручний для мене час.

— Он воно що! А в мене все склалося зовсім по-іншому.

— Звичайно, у всіх усе складається по-різному.

— Але в мене цілком особливі обставини.

— Кожному здається, що в нього все особливе.

— Бувають виняткові обставини, з якими нелегко впоратись. Ось, наприклад, у мене. Я насилу пережив усе. Зараз, коли я думаю, якими тихими будуть найближчі тижні, мені здається, ця дивна історія закінчиться назавжди. Може, закінчиться, але я в цьому ще не певен. Не знаю навіть, чи потрібно, щоб вона закінчилась назавжди. Я маю на увазі спогади...

— Як ви гадаєте, всі оці птахи летять додому?

— Так, усі. Це вже моя третя подорож. Вперше я їхав у Бразілію ще маленьким хлопчиком з батьками на пароплаві лінії Північнонімецького Ллойда. Два роки тому плив із Гданська в Сантурс. А тепер міг би повернутись літаком, та знову довелося плисти. Напевне, востаннє...

— Ну, в цьому ніколи не можна зарікатись. Я, наприклад, не насмілився б. Якщо моєму підприємству знову потрібно буде виконати які-небудь роботи... І з вами може так статись.

Я відчув, що в юнака саме тепер з'явилася потреба розповідати комусь про все.

— Першого разу ми виїхали незадовго до «Кришталевої ночі», якщо ви знаєте, що це таке.

— Так, так, звичайно. Ми вчили це в школі. Щось погане для євреїв.

Я був задоволений, що цього разу зумів відповісти швидше, ніж на запитання Садовського про Джозефа Конрада.

— Мій батько не був єреєм,— сказав Трібел.— Але він боявся, що мою матір розлучать з ним. Він її дуже кохав. На щастя, материн брат жив тоді вже в Ріо і прислав нам візи та квитки.

— Ваша мати була вродлива?

— Мені здається, що вперше я побачив її по-справжньому, коли батько остаточно вирішив виїхати. Вона

скидалася на дівчат і жінок з «Тисячі і однієї ночі». І я тоді раптом зрозумів, чому батько заради неї поїхав так далеко. Але його кохання виявлялося не тільки в цьому. Кохання завжди ховається десь глибоко в людському серці. І все ж воно пов'язане з чимось видимим. І саме це найбільш дивне в коханні. Розумієте?

— Чайки все ще тут, хоч берега вже зовсім не видно.

— Може, вони прилетіли з великого острова Фернанду-да-Кунья. Вночі наше судно пропливатиме повз нього. На цьому острові бразільці тримають своїх в'язнів...

В цю мить до нас збіг по сходах молодий і веселий чоловік. Трібель відрекомендував його:

— Гюнтер Барч. Мій сусід по столу.

Молодий чоловік, радісно збуджений, моторний, звернувся скоріш до Трібеля, ніж до мене:

— Ходімо швидше на палубу. В радарі вже видно острів.

Пасажири вже стали в чергу. Оперний співак, Садовський, мій похмурий сусід по каюті, черница, нянька в блакитному чепчику, консурова дружина з дітьми. І ще кілька чоловік, яких я не знав. А тепер ще підійшли Гюнтер Барч, Трібель і я. Один з офіцерів настроїв радар, даючи пояснення польською мовою. І пасажири по черзі розглядали зубчату пляму на близкому склі екрана.

Я ще ніколи не бачив радара. Знав тільки, що хтось постійно дивиться в нього, щоб судно не наштовхнулось на скелю або острів.

Садовський розповідав:

— Нещастя з тим італійським судном сталося тому, що айсберга виявлено надто пізно і повернути судно було вже неможливо. Капітана позбавили права водити кораблі, хоч насправді головним винуватцем був помічник. Йому набридло весь час спостерігати за радаром, і він пішов до свого товариша-радиста. Хто міг думати, що айсберг може опинитися в цих широтах. Усе вияснилося тільки на суді.

Помилувавшись зубчастою плямою на світлому тлі, ми з Трібелем спустилися вниз. Незабаром з вечірнього туману виплив справжній острів. Після вечері ми пропливали повз скелясте передгір'я. Мені здавалося,

що острів то тікає від нас, то женеться за нами. В міжгір'ях мерехтіли вогники.

Настала ніч. В каюті було задушливо. Тому годин через дві я встав і знову вийшов на палубу. Трібель стояв на старому місці, ніби нікуди й не ходив. Я глянув на нього збоку. Він, здавалося, з болем у серці вдивлявся в останній мис острова, який уже майже зник з-перед очей.

— Останній шматочок Америки,— мовив він, потім, ніби звертаючись до самого себе, додав м'яко, так, як говорять хворій дитині: — Коли побачимо маяк Британії, буде вже Європа. А тепер між ними простягся океан. Три тижні подорожі.

Мені здалося, що він уже не був у захваті від цих трьох вільних тижнів, тому я спітав тільки для того, щоб відвернути його від гнітючих думок:

— Коли ви вперше пливли в Rio, то також проходили позь цей острів?

— Мабуть,— стомлено відповів він,— я був ще дитиною і не запам'ятав. Пароплав був переповнений емігрантами. Батько з матір'ю весь час схвилювано про щось розмовляли, напевне, втішаючи одне одного. Вони просто не могли збагнути все, що було пов'язане з нашим від'їздом. У каюті нас було четверо. Крім нас трьох, там їхав ще один хлопчик, трохи старший за мене. Він навчив мене грати в шахи.

Дядько, якого я зовсім не знав, брат моєї матері, працював на той час заступником головного лікаря в санаторії для хворих на легені. Цей лікувальний заклад містився недалеко від Rio.

Підпливаючи до континенту, ми пильно вдивлялися в контури величезного гомінкого міста. Нелегко було б нам, якби під час висадки не з'явився дядько. Він поцілував матір. А батька привітав досить стримано. Про їхнє спільне навчання він давно вже забув. Здається, він ще поплескав мене по плечу.

З першої зустрічі я став побоюватись дядька, хоч він був таким самим лікарем, як і інші. Не знаю, яким чином, але я відразу зрозумів, що тут панують жорстокі закони, які можуть зламати кожного. Навіть час корився цим законам. От і я, наприклад, досі жодного разу не згадав про хлопчика, котрий їхав разом з нами в каюті й навчив мене грати в шахи.

Я міцно тримався за матір. Дядько пішов разом з нами до митниці. Її називають Alfândega. Це арабське слово. Митниця в Rio це — величезна зала, де аж кишіли прибулі зі своїм багажем. Найбільше вразила мене сила-силенна негрів і ченців, що стояли групками. Вони, напевне, тільки що зійшли з італійського пароплава. Їхня мова звучала серед багатьох інших, мов дзвін.

Дядько володів португальською мовою, як справжній португалець, до того ж і на вигляд був гордовитий, тому нам відразу видали вантаж.

Ми десь пообідали. Потім дядько, який усіма тепер командував, повідомив нам наказовим тоном, що мої батьки поїдуть з ним в санаторій. Там батько працюватиме. Для нього з матір'ю там є кімната. Мене ж він відвезе в чудовий англійський інтернат, де навчаються також і його сини. Тут важко вступити до середньої школи. Але йому пощастило. Директорка, пані Уїтейкер, прийняла його синів.

«А зараз, — говорив він, — вона погодилася прийнятий тебе, мій хлопчику. Я давно лікую її сина, отже, вона до певної міри залежна від мене».

Коли мати боязко спітала: «Чи не можна взяти його з собою, в нашу кімнату?» — дядько відповів: «Це неможливо».

Ми розгубились. А дядько додав: «Ви що, газет не читаєте?! Дякуйте богові, що ви тут. Не вередуй, Ганно».

Що ми могли вдіяти? Маленький будиночок, куди нас привіз дядько, був привітний, чистий. Але пані Уїтейкер зустріла нас холодно. Мати поцілуvalа мене, і я гірко заплакав. Пам'ятаю, що всі пішли вечеряти, а я залишився в порожній спальні.

Разом зі мною в кімнаті жило чоловік з десять. Серед них був і один з моїх двоюрідних братів. Але обидва двоюрідні брати ставились до мене, як до чужого. Я не знав ні англійської, ні португальської мови, і з мене часто сміялись. А я вдень і вночі думав про те, коли ж до мене приїде мати. Вона навідалась через кілька днів. Удвох ми почували себе щасливими. А незабаром після цього стала подія, яка змінила все мое життя. Якщо не заперечуєте, я коротко розповім про неї.

Я відчував, що йому необхідно говорити, і тому відповів:

— Так, так, звичайно, розповідайте.

Вечірнє світло розпливалось над океаном. Два потоки зливалися воєдино: чорно-синій, з відблиском зір, і неспокійний, світлий, у бризках піни прибою біля острова. Корабель наш погойдувало, перед очима з'являлися то небо, то океан.

Мені хотілося б краще мовчки оглядати все довкола, однак Ернст Трібель вів далі:

— Довго й марно чекав я приїзду матері. Вона кілька разів написала мені, що нездужає. Одного дня з'явився батько. Тільки глянувши на нього, я відразу зrozумів, що трапилось. Він вивів мене на вулицю. Ми ходили туди й назад, сіли на вільну лаву. Обидва мовчали. Нарешті батько мовив: «Це був важкий тиф. Вона заразилась».

«Значить, її більше немає...» — видавив я.

«Вона померла», — сказав батько і тут, ніби я вже став зовсім дорослим, замість того, щоб утішати мене — йому це навіть не спало на думку, — став виливати мені душу. В той час, коли він малював мені наше майбутнє, на лаву підсів дуже смаглявий мулат, а може й негр. Я добре пам'ятаю цього чоловіка, він грав на дивному музичному інструменті, якого я раніше не бачив. Мені здавалося, що мелодія супроводжує сповнені горя, але рішучі батькові слова. Батько сказав, що без матері він нізащо не витримає в цьому санаторії. Він не може перебувати під одним дахом з дівером. Мати багато перестраждала за цей час. Вона соромилася свого брата. Ще до її хвороби вони вирішили перебратися в Ріо й жити без дядькової допомоги.

«В мене є невеликі заощадження, — говорив батько. — Доля послала мені доброзичливого пацієнта, він розповів, що тут, у місті, створюється невелика клініка. Директор її з радістю візьме доброго німецького лікаря. Згідно з законом, звичайно, він не має права цього робити. І тому прийме мене на посаду фельдшера. Щоправда, через це мені не зможуть відразу ж платити як лікареві.

А в моого нового шефа є приятель, директор школи, я поставив умову, щоб тебе взяли в його школу. Ти знаєш, як важко тут потрапити в добру школу. Звичайно, тобі доведеться ґрунтовно зайнятися вивченням португальської мови».

Ось як усе обернулось через півроку після нашого приїзду сюди.

Мені було дивно, що молодий Трібель має таку потребу ділитися зі мною спогадами — спогадами про те, що відбулося багато років тому.

— В цій школі, — казав далі Ернст Трібель, — я пережив те незвичайне, про що ми вже говорили. Я хочу сказати: саме там усе й почалося. А закінчилося лише вчора — ні, позавчора ввечері. Адже ми вже другий день в океані?

— Так, другий.

— У нас вистачить часу поговорити, — додав Трібель. — Попереду майже три тижні.

Ніби поспішаючи кудись, ми швидко ходили довкола задраєних люків вантажного трюму, хоч я з більшим задоволенням милувався б океаном, що виблискував зорями.

Трібель розповідав те, від чого йому хотілося звільнитись, ніби не тільки плавання, а й наше ненастanne ходіння звільняло його від якогось тягаря, ніби в мені, своєму співвітчизнику, він знайшов слухача, здатного зрозуміти те, чого він сам ще не зрозумів і тільки розповідаючи зможе зрозуміти...

Швидко зійшло сонце. Воно ще не припікало, але і небо, і вода зарожевіли, заблищаючи золотом, і все довкола стало чистим, готовим радіти. І я теж переймався цією незвичайною радістю морської стихії.

— Мені нелегко було в новій школі, — казав Трібель, — хоч учитель, напевно за вказівкою директора, ставився до мене досить лагідно. Я довго не міг опанувати португальську мову. Учитель не сердився. Він просто був у відчаї, як і я. Обидва ми вважали, що я ніколи не вивчу цієї мови. Одного разу він так і заявив мені, повертаючи зошит, у якому помилок було більше, ніж слів, а я ж мучився над цим завданням дні й ночі. І тоді я зовсім занепав духом.

На шкільному подвір'ї була огідна повітка для баків зі сміттям. Іноді там бігали пацюки. Випорожнювати там класний кошик для паперу вважалося покаранням. Але зараз я пішов туди, щоб виплакатися. Вперше я плакав по-справжньому. Я знаю, що плакав я не тільки через помилки в зошиті — мені здавалося, ніби все життя закінчилось. Батько часто говорив: «Без португальської мови тут далеко не підеш». Я плакав тому, що ми раптом опинилися в Бразілії, плакав за матір'ю,

тому що вона померла, як тільки ми сюди приїхали, тому що вона вже ніколи мене не приголубить. Де вона? Мені теж хотілося померти, але чи зустрінусь я з нею? Батько колись дома говорив, що такі думки — забобони. Мій батько був спокійний, трохи суворий чоловік, навіть його втішання звучали суворо.

Я забився в куток серед сміттєвих баків і гірко-гірко плакав. Несподівано хтось погладив мене по голові й запитав по-німецьки: «Чого ти плачеш?» Я повернув заплакане обличчя і побачив дівчинку з нашого класу. Напевне, я бачив її й раніше. Я вважав, що вона бразілійка. Але зараз вона говорила німецькою мовою:

«Я цілий рік не могла навчитись розуміти португальську мову. А потім усе пішло дуже швидко. І з читанням, і з письмом. Це було ніби якесь чудо! І в тебе так буде. Якщо хочеш, Ернесто, ми щодня потроху вчитимемо її разом. А я буду рада, що є з ким розмовляти по-німецьки. Ти, напевне, знаєш всілякі історії, вірші. Я не хочу забувати мову. Можна, я буду тобі допомагати? А ти допоможеш мені? Щоб я не забула німецької мови.»

Вона втерла мені слізки своїм фартушком. Я схлипнув ще кілька разів. Все, що вона говорила, заспокоювало...

Мій новий молодий приятель Трібелль ходив усе швидше, а я поспішав за ним, щоб не пропустити жодного слова. Спочатку я слухав його неохоче. А тепер напружене ловив кожне слово.

— Дівчинку звали Марія Луїза Віганд. Після уроків вона сказала: «Мені треба скоріше купити овочів і фруктів. До моєї тітки сьогодні прийдуть гості. Я сирота. Живу у тітки Ельфріди. У нас з тобою все майже однаково. Тільки я втратила і батька, і матір. Мати померла ще вдома, коли я була маленькою, а батько — від якоїсь хвороби тут, у Ріо. Мені, мабуть, легше, ніж тобі, бо я знаю тітку Ельфріду з дитинства. Ну, то хочеш, щоб я тобі допомагала вчитись? А зараз мені треба йти по покупки». Вона повела мене на маленький, розташований прямо на вулиці ринок, і там надзвичайно ретельно вибирала фрукти. Чотири манго, золоті півмісяці — я їх ще ніколи не кушував. Вона по-

крутила кожний у руках, роздивляючись, чи вони не підгнили. Авокадо -- їх я також ще не єв. Марія сказала, що сама приготує з них чудову страву й даст мені покуштувати. І ще два чи три види фруктів, про які я нічого не знав. Вкінці вона купила кави й солодощів. Вона пояснила: «Гості не повинні помітити, що ми біdnі. Тітка плете й шиє блузки. У неї маленька крамничка на Руа Катеті».

Я доніс покупки до дверей її будинку. Коридор, що вів до квартири, був вузький, як щілина. Сходи круті, мов у шахті. Вже пізніше я помітив, який вузький фасад був у їхньому будинку, важко було навіть повірити, що за ним ховається стільки сходів і квартир.

Ми з батьком жили в одному з провулків, звідси хвилин двадцять ходи. Наша квартира, звичайно, була також невеличка. Ми спали обидва в одній кімнаті. В сусідній комірчині ледве вміщувались наші речі, але я так розставив чемодани, що вийшло щось на зразок письмового стола, там я вчив уроки, коли до батька хтось приходив.

Відразу скажу, що в мене з батьком з дитинства склалися добре взаємини. Він був розсудливий і велиководушний.

Ми жили у флігелі з виходом на велике подвір'я. Там було багато кущів і клумб з квітами. Від вулиці двір був відгороджений другим будинком.

Наступного дня Марія Луїза принесла нам потроху від усіх ласощів, які ми купували разом. Потім ми пішли до неї. Вона вгостила мене стравою з авокадо. Я здивувався, що в їхній квартирі так багато кімнат. Квартира була вузька, зате витягнута вглиб: одна малесенька кімнатка за другою. Марія і її тітка мали окремі кімнати.

Вчити уроки дівчинка охоче приходила до нас. Її приваблювали насамперед великі вікна, що виходили у двір з клумбами і розкішними кущами. Іноді ми готовували уроки спочатку в нас, а потім — у неї, як нам більше подобалося. З допомогою Марії Луїзи я досяг помітних успіхів.

З першого ж дня знайомства ми не розлучалися. Незабаром я навчився говорити й писати португальською мовою. Ми разом читали роман під назвою «Мулат», який здавався мені дуже страшним. Іноді ціли-

ми годинами розмовляли про книгу й про все, що нас оточувало: про бога і небо, про життя і смерть.

Всі покупки ми завжди робили разом. Іноді обідали в тітки Ельфріди, іноді дивували моого батька незвичайною бразильською вечерею. Він радів кожного разу, коли Марія Луїза готувала йому ананас за тутешнім звичаєм або свої особливі ласощі з авокадо. Дівчинка сподобалася йому відразу. «Хто б міг повірити, що вона народилася в Тюрінгії, — говорив він, — така вродлива, така золотаво-смаглява, така гнучка, як мало хто з дівчат у цьому місті».

І справді, її шкіра ніби аж виблискувала золотом. Природна її білість була зовсім непомітна.

Ми часто ходили на пляж. Спочатку вона плавала краще за мене, але незабаром я теж навчився добре плавати. Дехто з хлопців підморгував їй або ж кидав услід жартома якесь слівце, але вона тільки сміялась, струшуючи своїм мокрим волоссям.

Я не розумів тоді, що властиве цій дівчині внутрішнє світло і те зовнішнє сяйво, що ніби аж випромінювалось від неї, називають вродою — вродою, яка вражає навіть найпохмуріших людей і пробуджує радість.

Інколи і в трамваї хто-небудь несподівано заводив з нею розмову, а вона тільки сміялась і хитала головою. Коли я потім питав її, що хотів той чоловік, вона відповідала: «Нічого особливого. Теж казав, що я гарна...»

Мене не дратувало те, що їй таке говорили. Я радів, що в мене така вродлива супутниця.

В школі й після школи, так у нас уже повелося, ми ніколи не розлучалися: разом учились, разом читали, разом ходили в крамниці, разом плавали. Ми вирішили тоді, що така наша доля — завжди і всюди бути разом.

На цьому тижні нам показували кінофільм. Треба було спускатися глибоко в трюм корабля. Всі, в тім числі й черниця, надзвичайно уважно дивилися фільм, адже його показували глибоко під водою. Ернст Трібель залишився з Гюнтером Барчем на палубі. Вони спостерігали зоряне небо. Барч, цей молодий веселий чоловік, надзвичайно добре розбирався в зірках.

— Тут можна побачити тільки нецікаві фільми,— мовив Садовський,— такі, які нікого не схвилюють. Особливо німців. А Німеччина ж під час війни завдала Польщі страшених ран.

Дія фільму відбувалася в середньовіччі, на одній з доріг, по якій вивозили янтар. На екрані з'являлися старовинні міста — від Балтійського моря до Середземного. В трактирі, де завжди зупинявся обоз, жила дівчина, яка закохалася в купця. Здається, пасажири нудьгували. Але мені з моєю важкою професією інженера-механіка, з постійними поїздками — мені було цікаво подивитися, що там відбувалося в середні віки на землі, та ще у фільмі, який показують під водою...

Мій сусід по каюті, якого я рідко бачив удень — він сидів за одним столом з Трібелем спиною до мене — теж був серед глядачів. Після закінчення кінофільму він не відразу повернувся в каюту. Через кілька годин я прокинувся — він щось розбив і гучно тупав ногами. Певне, за цей час уже встиг добре налигатись. Він часто пиячив. Спочатку я не зінав, з ким він п'є. Потім запримітив, що з Садовським. Але на того нічого не впливало, хоч би скільки він випив. Цієї ночі мій сусід уже занадто розшумівся. Врешті я зіскочив з ліжка, схопив його і силою вклав у постіль, проте він ніяк не міг заспокоїтись, і довелося випхати його за двері. Не знаю, чи він ще пив, чи, може, заснув де-небудь. На світанку його принесли два матроси й знову поклали на ліжко. Він спав як убитий і не встав навіть снідати.

— Знаєте, чому він так п'є? — запитав Садовський.

Цього ранку я ходив по палубі не з Трібелем, а з ним. Я засміявся:

— Тому що він п'яниця. Тут немає ніякої загадки.

— Звичайно. Завжди, коли хтось п'є... Я знаю, чому він п'є, бідолаха.

— Чому ж?

— Ви, певне, подумали, що він вас ненавидить тому, що ви німець. Тому, що німці вбили його брата. Але справа зовсім в іншому.

Коли почалася війна, він у ранзі першого помічника капітана плив у Англію. Наш теперішній капітан був тоді другим помічником на тому ж судні. Наш капітан — мужня людина. Він залишився в Англії, служив там у флоті. Возив боєприпаси в Мурманськ. Під час

цих операцій, як вам, мабуть, відомо, з десяти кораблів принаймні шість затоплювали. Але другому помічникові пощастило. Після війни він повернувся в Польщу й ось тепер став капітаном «Норвіда». А Войтекові, вашому сусідові по каюті, в Лондоні запропонували вигідну службу, де можна заробити багато грошей. Людина не буває сміливою просто так, правда ж? Людина виявляє сміливість в ім'я чогось певного. У Войтека вигідне становище, перспективи близкучого життя переважили все те, в ім'я чого він міг би стати сміливим.

Він очолив фірму в Ресіфі. Ресіфі розташоване майже на екваторі. Ви були в Ріу-Гранді-ду-Сул? Там кажуть, що Ресіфі й Пернамбуку розташовані на півночі.— Після короткої мовчанки він похмуро говорив далі: — Може й фірмі, куди я зараз поступив заради своєї матері, буде потрібен хто-небудь для поїздок до Південної Америки. Вам пощастило, що замовлені фермером комбайні через недбалість залишилися під відкритим небом.

Я подумав: «Звідки цей нахаба все знає?»

— Отже, ваш сусід по каюті в цьому Ресіфі зовсім розорився. Спочатку, напевне, справи його йшли добре. Він пив. Але там не було матросів, які б укладали його на ліжко. Одного разу він заснув на сонці, під відкритим небом — біля самого екватора! — а коли прокинувся, було вже пізно. Мабуть, він побував ще в лікарні. У всякому разі справи його зійшли нанівець. Негритянка, його дружина, не могла впоратися з ним сама.

Войtek так страшенно опустився, що польське консульство на вимогу бразильського уряду виславо його на батьківщину. І кого ж він побачив, ледве ступивши на борт корабля? Капітана, який під час тієї подорожі в Англію був другим помічником. Войtek тепер ніщо. А наш капітан — чудовий капітан. І ось тепер Войтек знову запив і витворяє казна-що. Вас це аж ніяк не стосується. Мені здається, він поводиться так тому, що йому соромно.

— Ну,— сказав я,— дома цього типа укосъкаютъ.

— Гм,— мугикнув Садовський. Мені спало на думку, що і його не погано було б укосъкати. Але він спокійно мовив: — Напевне, це дивне відчуття, коли тебе відправляють додому як жебрака і неробу за рахунок

консульства, а капітаном твого судна виявляється твій колишній підлеглий...

У всякому разі я не був у захопленні, застаючи в своїй каюті п'яного або напівп'яного Войтека, який сипав уїдливими слівцями.

Він не мав ніякого уявлення, що відбулося в світі з того часу, коли він дістав сонячний удар. Не розумів, що Німеччина поділена на дві частини, що на Сході виникла нова Німецька держава, яка живе в мирі з Польщею. Звичайно, пив він від сорому. Але цей сором його обрушувався на мене.

Мені за себе соромитись було нічого. Я взагалі не брав участі у війні. Я був школярем, коли мене на короткий час узяли в допоміжний склад ППО. Мій старший брат загинув. Ми всі його дуже любили. Тому ніхто в нашій сім'ї досі не може його забути. В моєї сестри була хвора нога, і тому ій вдалося уникнути Спілки німецьких дівчат. Не знаю, що встиг накоїти мій бідний брат перед тим, як його вбили на Східному фронті. Пам'ятаю, один співробітник з нашого машинобудівного заводу розповідав, що одного разу його син прибіг додому як навіжений: «Ви, батьки, ніколи не говорили нам, що ви заподіяли росіянам, і чехам, і полякам, і французам, і іншим. Тепер базікаєте про імперіалізм, а самі ж сиділи в ньому по вуха. Ви самі його створили — цей імперіалізм. Отже, вам слід було б про все нам розповісти. Тепер ми повинні спокутувати за вас вину, бо ви цього не робите. Ми несемо на собі частину вини, ми — співучасники, отже повинні спокутувати разом із вами, співпокутувати». Мій колега розповідав про це під час обідньої перерви, і дехто із співробітників говорив: «Молодь ставить тепер безліч запитань, на які неможливо відповісти». Хтось зауважив: «Ти б краще всипав йому як слід». Інші закричали: «Ти що, збожеволів?! За це ж і посадити можуть».

Я радів, що був надто малий у роки війни.

Мені хотілося б спитати Войтека, що він про все це думає. Але той не підходив для такої розмови. Я вже казав — він зупинився в часі, він жив до свого сонячного удару. Фраза: «Ми повинні спокутувати разом із вами» не здивувала б його. Мені сподобалося слово «співпокутувати». Раніше я знав тільки слово «співчувати», але «співпокутувати» — це хлопчисько гарно придумав.

З Еристом Трібелем мені не хотілося говорити про такі речі. Коли я з'являвся на палубі, він починав розповідати про Марію Луїзу. А я слухав його спочатку неохоче, потім уважно і вкінці з напруженим інтересом.

— У нас із Марією Луїзою не було секретів. Ми розмовляли про все на світі, й про Варгаса, тодішнього президента Бразилії, також. Я розповідав їй, як одного разу вночі під час нашої подорожі через океан ми зустріли бразильський пароплав. Марія вигукнула: «Може, саме на тому кораблі везли дружину Престеса, яку Варгас видав Гітлеру». — «Звідки ти знаєш?» Вона знизала плечима: «Тут усе стає відомим». Я вислухав усе, що вона знала про людину, яку звали Престесом. Він пройшов через усю країну з натовпом безробітних батраків, натовп збільшувався від ферми до ферми... Коли я розповів про це батькові, він відповів: «Усе це правда... Тільки не говоріть голосно про такі речі».

А тепер, пильно дивлячись на воду, Тріbelь заговорив відразу про інше:

— Мене часто запитували в школі, чи вона ще дівчина. Я прикидався, що не розумію запитання.

Я подумав: «Навіщо Тріbelь розповідає мені про таке?» І тут же знайшов відповідь: «Тому що більше ніде він не зможе говорити про це, тільки зараз і саме тут, на кораблі». Ще я подумав: «Навколо нас тактихо. Тріbelь уподобав це місце. Кожній людині хочеться знайти місце, де можна все розповісти комусь...»

— Марія саме в ту пору почала заводити нові знайомства, раніше ми кожну вільну хвилину проводили разом. Вона нічого не пояснювала, а я ні про що її не питав. Вона просто казала: «Сьогодні після обіду ми не зможемо поїхати на пляж. Я пообіцяла Елізі піти з нею на концерт».

Що можна було заперечити? Еліза також навчалася в нашему класі, вона була негарна собою, зате мала сильну волю. Вона вирішила вивчати музику. Її батьки, очевидно, були досить багаті, й Еліза давно брала приватні уроки гри на фортепіано. Марія часто ходила до неї і потім розповідала, як чудово грає ця дівчинка. «Вона буде не просто вчителькою музики, — говорила Марія, — вона зможе стати відомою піаністкою...»

Не знаю чому, але мене зачепило, коли Родольфо, хлопчик з нашого класу, сказав, що його мати, добре

обізнана з музикою, теж такої думки. З розмов я дізнявся, що Марія разом з Елізою часто буває в гостях у Родольфо.

Одного разу, коли я, розгублено шукаючи на пляжі Марію, побачив здалеку тільки Елізу з матір'ю Родольфо, молодою, гарно вбраною жінкою, я подався до Маріїної тітки. Але виявилося, що Марія зовсім сама сиділа дома. Вона зраділа моєму приходові й сказала, що їй раптом розхотілося купатись. «Еліза й мати Родольфо сидять у кав'янрі на пляжі», — сказав я. «Та ну їх», — відповіла Марія.

Іноді мені здавалося, що Марія Луїза змінилася, хоч я й не міг би пояснити, в чому полягала ця зміна. Якось раз вона обхопила долонями моє обличчя й, подивившись мені у вічі, мовила: «Ти завжди був і залишився моїм єдиним другом на землі».

Вона поцілуvala мене, а я не насмілився відповісти їй на поцілунок, лише обережно погладив її коси й руки.

До змін, які я в ній помітив або мені здавалося, що помітив, можна було зарахувати якийсь новий, гордий і замкнутий вираз її обличчя, замість колишнього, довірливого. Її усмішка стала сміливою, ніби вона пишалася чимось, що з нею сталося. Вона трималася дуже прямо. Тугі груди обрисовувались під сукнею. Близкуче золотаво-каштанове волосся і золотаво-смагляве обличчя робили її вродливою, як ніколи раніш.

У тітки Ельфріди була служниця на ім'я Оділія.

Ми з Марією Луїзою знову, на цей раз набагато уважніше і вдумливіше, прочитали книгу «Мулат». Вранці, коли Оділія прибирала квартиру, Марія Луїза раптом запитала її, як було під час рабства і чи застала вона його сама. Чи правда, що рабів продавали? Злякана Оділія відповіла запитанням: звідки в Марії такі думки? З книги? Значить, то погана книга, якщо вона нагадує про ті часи. Так, її мати була рабою. Але жилося їй не так уже й погано. В її обов'язки входило доглядати город своїх панів, а ті пани — здебільшого вони жили в Північній Америці — не звернули уваги, а може й взагалі не помітили, коли вона, Оділія, з'явилася на світ.

Тоді вже був закон, за яким діти рабів народжувалися вільними. Отже, Оділія згідно з цим законом ніколи не була рабою.

Але незадовго до того, як було прийнято остаточний закон про звільнення — «золотий закон», як його називали, — з матір'ю Оділії, а отже й з нею самою, трапилась біда. Із Сполучених Штатів прийшов лист. Там сповіщалося, що добрі пани ніколи більше не повернуться. Будинок і город купили жадібні й жорстокі люди.

«Моя мати була раба,— вела далі Оділія,— а я — вільна. Це доводило нових господарів до шаленства. Ім ще доводилося утримувати дитину, яка тільки стрибає і танцює.

Через нескінченні дорікання й погрози мати вирішила влаштувати мене куди-небудь. Вона знайшла для мене місце на ринку. Це було досить далеко. Спочатку я спала просто неба, потім під фруктовим фургоном. Свою матір я бачила в той час лише кілька разів на рік. Незважаючи на всі її спроби залишитись заради мене у тих людей, її продали хазяйчиній приятельці в інше місто. «Золотий закон» ще не ввійшов у дію. Господарі спішили заробити на продажу людей, яких незабаром же не можна буде продавати.

Нарешті якось уночі прийшла моя мати й розповіла, що в місті, поблизу від неї, можна влаштуватись на роботу. Не дочекавшись ранку, я вирушила в дорогу. З того місця, не дуже-то принадливого, я перейшла до вашої тітки».

Цю Оділію, дочку рабині, тітка Ельфріда одного разу вигнала на вулицю. Про те, чому це сталося, Марія Луїза розповіла мені вже значно пізніше, незадовго до моого від'їзду.

Недалеко від нас у маленькій будочці сидів вуличний швець на ім'я Теодозіо. Сім'я Марії Луїзи і наша лагодили у нього взуття. Він був негр. Відразу було видно, що це людина розумна й спостережлива. Він регулярно читав газети. Іноді розгладжував старі газетні сторінки, в котрі було загорнуто взуття. Знайшовши цікаву статтю, він ретельно зберіг її. Теодозіо так і не спромігся стати власником майстерні, у нього була тільки оця будка. В негоду або кудись виїжджаючи він розбирав її, а потім знову ставив. Він розпитував Марію Луїзу про нашу школу, просив нас приносити йому книги і був радий, коли ми давали йому почитати старого зошита або підручника.

На наш погляд, цей молодий і розумний чоловік завів знайомство з Оділією, служницею тітки Ельфріди. Спочатку ми не підозрювали, що це за знайомство.

Оділія була набагато старша за нього, зовсім неосвічена, в неї ніколи не появлялося навіть бажання чомусь навчитись. Теодозіо був лагідний з нею — Марія запевняла, що з його боку йдеться не про любов, просто він з усіма ввічливий, — і Оділія, яка звикла тільки до грубощів і безглуздих жартів, закохалася в нього по вуха. Ми, діти, помічали, що вона під будь-яким приводом намагається пройти повз будку. Проте ми особливо не задумувались над їхніми стосунками.

Десь через місяць я піднімався сходами в Маріїну квартиру. Ми домовилися вранці перевірити одне в одного уроки, — вчити тепер доводилося багато, наблизялися екзамени. У нас не було грошей, щоб купити всі необхідні підручники, тому Марія Луїза позичила у Родольфо кілька книг. Книги були важкі, й Родольфо заніс їх до тітки Ельфріди.

Вже на сходах я почув сердитий тітчин голос. Я зупинився в нерішучості, так розлючено вона кричала. Гнів її, здавалося, наростиав з кожною секундою.

Відчинивши мені двері, тітка далі лаялась. Я відразу побачив, що сердиться вона на Марію, яка, опустивши руки, стояла перед тіткою трохи бліда, але спокійна. Обличчя дівчини було замкнute. Однак мені здалося, що вона ледве стримує сміх.

Коли, нарешті, тітка розплакалась і гучно грюкнула дверима, Марія Луїза сказала: «Ернесто, допоможи мені приготувати вечерю, а потім помиємо посуд. Бачиш, — додала вона, кинувши лукавий погляд на двері тітчиної кімнати, — тітка вигнала нашу Оділію».

На кухні, коли ми залишилися вдвох, вона розповіла деякі подробиці. Її стриманість я розцінював тоді як певне недовір'я. Мене це засмутило. Вже пізніше, в Німеччині, думаючи про те, як Марія Луїза поставилася б до тієї чи іншої події, я згадував випадок з Оділією. Так роздумуючи, я завжди приходив до висновку, що Марії вже тоді було властиве почуття правди й справедливості.

Тітка прогнала Оділію за те, що вона потай впусти-

ла до себе в комірчину чужу жінку. Як вияснилося, точніше, як мені сказала Марія Луїза, це була рідна чи двоюрідна сестра Теодозіо. Очевидно, вона шукала роботу, а її сім'я жила дуже далеко. Взагалі вона виходила з дому вдосвіта, Оділія приносила їй іноді гарячої кави, шматок хліба або банан.

Оділія мешкала в жалюгідній комірчині, захаращений усяким мотлохом. Я не зміг зрозуміти, як у такій комірчині помістилася ще й сестра Теодозіо.

Сусіди, повертаючись із якогось гуляння, помітили, що з цієї комірчини вийшов хтось чужий, і запитали тітку Ельфріду, чи знає вона, що її служниця дала притулок чужій жінці.

Тоді суворо заборонялося залишати у себе на ніч чужих людей, не повідомивши в поліцію. Часто бували облави. За порушення цього правила накладався штраф. На щастя, я маю на увазі на щастя для незнайомої жінки, тітка Ельфріда не могла змовчати й дочекатися ночі, щоб самій у всьому переконатись. Відразу спалахнувши, вона накинулась на Оділію. А та була надто проста і не змогла знайти хитру відповідь. Її речі вмістилися в малесенькому вузлику. Через десять хвилин вона зникла, кинувши останній погляд на будку Теодозіо. Чужа жінка також більше не появилась.

На наше здивування, вже наступного дня будку Теодозіо зайняв якийсь маленький чоловічок, старий і сухорявлений. Він був не чорний і не коричневий, у його зморшкувате обличчя пов'ідалася пилюка. Тітка Ельфріда не помітила ніякого взаємозв'язку між цими подіями. А я був надто гонористий, щоб запитувати у Марії — вона, очевидно, знала, в чім справа.

Незадовго до моого від'їзду, а може, під час нашої подорожі в Белу-Оріонті, Марія Луїза раптом відчула потребу нічого, зовсім нічого не приховувати від мене, не залишати між нами найменшої таємниці, ніби ця таємниця могла перешкодити нашій майбутній зустрічі, — і розповіла без будь-якого моого прохання, що тоді трапилося з Теодозіо, Оділією і незнайомою дівчиною. Та дівчина зовсім не була родичкою шевця. Йому діручили — хто саме, Марія мені не сказала, а може й сама не знала — знайти для дівчини притулок у Ріо. Незнайомку переслідували від Ресіфі. Від самого Ресіфі поліція йшла за нею по п'ятах. Але її вчасно попе-

редили товариші. Поліція чекала на неї на вокзалі в Ріо. А вона раніше зійшла з поїзда і, пересідаючи з автобуса в автобус, без усіких пригод добралася сюди. Тут вона відразу ж знайшла чоловіка, адресу якого ретельно ховала, — Теодозіо.

Теодозіо влаштував її в Оділії. Про це він домовився з Оділією заздалегідь. Вони чекали на дівчину з Ресіфі. Оділія, хоч і була проста, але досить кмітлива, вона дала притулок незнайомці. Напевне, вона ще довго ховала б і годувала її, якби не кляті сусіди, які всюди стромляють свого носа.

Дівчина з Ресіфі негайно відправилася в дорогу — тепер поліція, звичайно, загубила слід, — може, в неї справді були десь родичі або друзі. Бідна Оділія залишилася без роботи. Вона знала тільки своїх колишніх господарів з ринку, але ті могли їй запропонувати тільки жалюгідне існування. У Оділії все ж вистачило кмітливості попередити Теодозіо про те, що йому загрожує небезпека, і той відразу зник.

«Ми в той час давно вже мали бразильське підданство, — сказала Марія. — А для вас, іноземців, було б особливо небезпечно знати щось про Оділію і не повідомити поліцію. Ти, Ернесто, міг би проговоритись, розповісти, наприклад, батькові...»

Потім я одного разу зустрів Оділію на вулиці біля ринку. Вона продавала фрукти. Напевне їй почувала, як і раніше, десь на ринку під фургоном. Мене вона не впізнала. Та їй мені не хотілося заводити з нею розмову.

Я розповідаю ці подробиці тому, що вони кидають світло на поведінку Марії Луїзи, на її погляди, допомагають зрозуміти, якими вони були в пору нашої безхмарної юності. Потім, уже в Німеччині, коли листи, що надходили від неї, стали холоднішими, ніби вона раптом перестала мене розуміти, я щоразу думав: ні, не може згаснути те, що так яскраво сяяло...

Тітка Ельфріда, прогнавши Оділію, незабаром найняла білу дівчину, до того ж німкеню. Її звали Еммою. Вона була родом із Санта-Катаріни. Це велике селище, точніше маленьке містечко, розташоване в центрі німецької колонії. Бразильці, що живуть серед німців-колоністів або в околишніх селах, зневажають і поважають їх водночас. Поважають за невтомну працелюб-

ність і чесність. Зневажають, мабуть, за те ж саме — адже німці-колоністи, не шкодуючи сил, за незвичайно короткий час добились того, щоб їхня худоба, поля і майстерні стали найкращими в окрузі, і всього цього домоглися чесним шляхом. Але місцеві жителі вважають, що не можна добитись всього цього тільки чесною працею.

Нова служниця тітки Ельфріди була надійна і чесна. Ми, діти, не злюбили її з першої зустрічі. Але дивно, вона зовсім не помічала цього, навпаки, любила нас. Марія Луїза і пізніше не розлучалася з нею.

Я так багато розповідаю про Емму тому, що вона згодом зіграє свою роль.

Спочатку тітка Ельфріда мало не відіслала її назад, почувши, яку платню та вимагає. «Стільки платити я не можу й не буду», — закричала вона. Але Емма вже знала, що тітка Ельфріда має маленьку крамничку й вечорами сама шиє блузки та спідниці, тому вона сказала: «Мені завжди хотілося служити в справжній німецькій сім'ї, але на меншу платню я не можу погодитись. А що коли я візьму на себе ювелірну роботу? Все одно я вечорами нікуди не виходжу. Залишаю це мулаткам».

Обміркувавши Еммину пропозицію, тітка Ельфріда дійшла нарешті висновку, що це їй вигідно. І, як виявилося пізніше, не помилилася. У неї відразу з'явилося значно більше вільного часу. Напівготові речі Емма дошивала чудово, як на картинці. Хоч саму Емму ми завжди бачили в однакових непривабливих спідницях і блузках.

Отже, врешті вони домовились, але залишалась ще одна перешкода — препогана комірчина в брудній, заваленій мотлохом мансарді. Всю вину звалили на Оділлю. І Емма з Санта-Катаріни негайно взялася прибирати. Вона збудувала цілу вежу з старих речей і накрила її старою завіскою, вивела блощиць із ліжка і його теж покрила старою завіскою. Стіни пофарбуvala в золотаво-жовтий колір. На стінах розвішала малюнки, зображення Христа — в Санта-Катаріні люди дотримувались євангелічного віросповідання, — календар, фотографії родичів, які, наскільки мені відомо, ніколи не давали про себе знати.

І хоч тітка Ельфріда теж не відчувала до неї особли-

вої симпатії, Емма швидко стала незамінною. Їй почали давати всілякі доручення, навіть секретні. Я розповім про це пізніше.

Трібелеве обличчя раптом змінилося. Весь ніби аж сяючи від радості й щастя, він показував рукою на море:

— Гляньте, скоріше дивіться!

Спочатку я подумав, що на сонці переливаються бризки піни. Але потім, коли Трібель із задоволеним виразом — таким я його ще не бачив, пояснив мені, що це, я розгледів окремих риб, які, ніби танцюючи, летіли над водою. Згодом у сонячному промінні над поверхнею океану закружляли цілі зграї риб.

Ми стояли в затінку, звідси все було дуже добре видно, тому до нас підбігли польські діти. Вони, не те що я, не вперше бачили летючих риб, адже їм часто доводилось подорожувати через океан, але вони все одно дивувались і раділи.

Після полуудня риби зникли. Вони не раз поверталися, поки ми пропливали в південній частині океану, і я так само, як діти і Трібель, милувався їх льотом. Не знаю чому, коли на них дивишся, якось легше стає на душі.

Довгу морську подорож я починав майже з відрazoю, не підозрюючи навіть, скільки побачу нового. До сі я думав, що тільки на суші можна відчувати радість, коли дивишся на хліба, на луки, на дерева.

Трібель розповідав далі, часом замислюючись, часом безтурботно і весело, раз у раз спиняючись, щоб показати мені летячу рибу або цілу зграю риб.

— Ми були вже майже дорослі. Часто лежали на пляжі, пригорнувшись одне до одного, в піщаній долинці або в розколині між скель. Це було виявленням нашої взаємної симпатії, все було просто й природно — ніякого бажання, ніякої пристрасті. Ми спокійно дивилися на інших юнаків і дівчат, частіше всього негрів або мулатів, які майже поруч, у сусідній піщаній улоговинці, радісно й безтурботно віддавались коханню.

Все це нас не цікавило. Зовсім не цікавило? Або ще не цікавило? Ми над цим не задумувалися. Марія Луїза іноді доторкалась губами до моєї скроні й очі-

куюче дивилась на мене. Але я, мов маленький хлопчиксько, зривався на ноги й тікав, а вона мене доганяла. Ми знову падали на пісок, і я пригортав до себе її голову. Тільки так проявлялася наша сильна взаємна приязнь — нічого брутального, ніяких неприборканих, пустощів.

Таке почуття було в мене тоді та навіть і пізніше, коли скінчилося наше дитинство. Не можу запевняти, що Марія Луїза відчувала те ж саме, що і я.

Ми склали випускні екзамени. За батьковою порадою і за власним уподобанням я почав вивчати медицину. Марія Луїза теж звернулася до моого батька за порадою. Адже в неї не було нікого, хто міг би їй допомогти. Плани на майбутнє ми пов'язували так само тісно, як було пов'язане у нас все в нашій юності. Батько порадив їй спеціалізуватися в галузі дитячих хвороб або дитячої психології, яких це її цікавить. Він серйозно намагався переконати її в перевагах цієї професії.

Її тітці, звичайно, хотілося, щоб Марія відразу ж почала працювати в крамниці й приваблювала якомога більше покупців. Крім того, як мені жартома розповіла Марія Луїза, вона завжди повторювала: «Дівчата в твоєму віці тут звичайно виходять заміж. Невже в тебе немає серйозного жениха? Цього не можна сприймати серйозно».

Марія Луїза дісталася в спадок від батька невелику суму грошей, її ледве вистачило б для продовження навчання, але вона на неї розраховувала...

Друга світова війна наближалася до кінця. Все частіше батько, залишаючись зі мною на самоті, казав: «Я напишу своєму приятелеві Паулю Вінтеру або професорові Бушману. Хай порадять, куди мені з'явиться, щоб розпочати роботу, адже я буду їм потрібний, дуже потрібний, у цьому немає сумніву».

Тоді я не дуже замислювався над його словами. Війна була десь далеко. І те, що вона спалювала, було десь далеко. Тільки інколи сюди доносився дим цієї війни, і в нас перехоплювало подих.

Дим до нас доходив. У газетах ми читали, а в кіно бачили таке, від чого в нас боляче стискалося серце. Ми не могли збегнути, чому наша сумирна і тиха батьківщина раптом, ніби жало, впилася в тіло світу.

«Невже це правда?» — запитувала Марія Луїза й схвильовано хапала мене за руку. То був час, коли ратянські війська знайшли перші табори, де знищували людей.

«Я була тоді ще зовсім маленькою, — розповідала Марія Луїза, — і тільки тепер пригадала нашу прачку. Вона була така привітна. Коли мати дозволяла мені віднестися їй що-небудь, я дуже раділа. На підвіконні у неї завжди стояли квіти, взимку і влітку... І ще приходила черниця, яка доглядала мою матір до самої смерті, вона скидалася на Марію з гравюри «Благовіщення», у неї і серце було таке, готове все витерпіти. Я тобі ніколи не розповідала, Ернесто, про це, але ми з тобою бачили, які звірства творили німці, — от у мене їй виникає сумнів, і я ніби знову бачу заставлену квітами кімнату прачки, їй ніби чую голос черниці, яка говорила, що смерть треба зустрічати не з сумом, а з радістю...»

Марія Луїза пішла до нас, щоб вилити душу моєму батькові.

Батько сказав: «Хіба тутувесь народ бере участь у злочинах Варгаса і його солдатів? Або озвірілих плантаторів?..»

Коли Марія Луїза пішла, я сказав батькові: «Ти правильно їй усе пояснив, тільки я не розумію, чому ти хочеш повернутися в цю здичавілу країну?»

«Саме там ми дуже потрібні. Ти сам переконаєшся».

Але до кінця війни було ще далеко, і ми рідко розмовляли про від'їзд.

Наша однокласниця Еліза стала навчатися у вищій музичній школі. Часто вона не тільки грала нам, але їй показувала книги та картини, котрі ми без неї навряд чи побачили б.

Ми з Марією Луїзою були схвильовані, навіть приголомшені, коли вперше по-справжньому побачили творіння Алейжадінью: пророків Ісаю, Ієремію, Езекіїля та інших, яких він вирізьбив із каменю на майданчиках сходів у Конгонаї ду Кампо. Сходи провадили з долини до церкви на горі й мали символізувати хресний шлях. Еліза розповіла нам, що Алейжадінью був не тільки великим бразильським майстром, а може й взагалі одним з найкращих скульпторів світу. Він був хворий на прогнозу. Все це він створював по пам'яті, й не руками,

а куксами рук, які танули, мов свічки, а його маленький підмайстер прив'язував до них скульпторські інструменти.

Еліза мала слухність. На світі не було нічого величнішого. Так думали ми в юності, порівнюючи його творіння із скульптурами античності й епохи Відродження, тими великими, невідомими нам раніше творами, з якими ознайомлювались у Елізи.

Я так багато говорю тут про цього художника тому, що подорож у Конгоњю була, здається, нашою останньою чудовою і дивною подією, яку ми пережили разом у цій країні.

Ми так сквильовано розповідали батькові про Алейжадінью, ніби бачили його твори не на фотографіях, а й самі познайомилися з великим, смертельно хворим, мужнім творцем. І він вирішив подарувати нам подорож в Мінас-Жераїс — так зветься штат, де розташована Конгоњя.

«А ти не хочеш подивитись на це чудо?» — спістав я.

Він похитав головою:

«Ні, діти, помилуйтесь самі».

Зараз мені здається, що це було тоді, коли війна вже закінчилася і питання про наш від'їзд було вирішено. Може, вирішене поки що лише в батькових думках, я в це ще не вірив, але фраза його могла б прозвучати: «Помилуйтесь самі ще раз, востаннє».

Не знаю, яку мету він переслідував, посилаючи так далеко двох молодих людей, які кохали одне одного.

За нашими теперішніми масштабами це було не так уже й далеко: дванадцять годин автобусом до Белу-Оріонті. Так зветься столиця штату Мінас-Жераїс, недалеко від якого розташоване Конгоњя ду Кампу.

Марія розповіла мені, що за часів португальських віце-королів та імператорів тут добували багато золота.

Узявши пакунки з їжею, ми вирушили в далеку дорогу. В автобусі сиділи, щільно притиснувшись одно до одного, невідоме попереду тягло нас так, що аж серце щеміло. Автобус, немов на крилах, об'їжджав грізні урвища. У нас перехоплювало подих.

Вибачте, що я вам стільки розповідаю про ці місця, але невдовзі ви побачите, що найважливіше повторює-

ться: так, саме тому, що повторюється, воно й стає таким важливим і не поринає в небуття...

— Та ні, Трібель, будь ласка, розповідайте далі Розкажіть більше про вашу подорож, — вигукнув я.

Відверто кажучи, мені хотілося, щоб Трібель більше розповідав про цю країну і про те, що він там бачив а не про своє кохання. Я ніяк не міг збагнути, чому він розповідає про своє життя саме мені. Чому, наприклад, не Гюнтеру Барчу, з яким, очевидно, здружився? Може, тому, що я весь час мовчав, не ставив ніяких запитань, не висловлював своєї думки. Та в мене її й не було. Напевне, він саме тому й розповідав усе мені, людині мовчазній, яка не висловлює своєї думки...

— Ми переїхали кордон штату Мінас-Жераїс. На першій же короткій зупинці автобус обступив натовп дрібних продавців з відшліфованими шматочками ко-балту, агату й іншого напівдорогоцінного каміння. Знайти його тут було неважко. Дорога вилискувала на сонці. Часом здавалося, що вся вона всипана осколками благородного каміння.

Злякано, але з жадібною цікавістю ми вдивлялися в невідоме, що відкривалося перед нашими очима обабіч дороги. Супутники пояснили нам, що гостроверхі, правильні, ніби створені геометром горби — то житла термітів. А якщо терміти з якої-небудь причини залишають свої житла, там поселяються змії.

Дороги, дерева, хатини дедалі частіше були вкриті червонуватим залізним пилом. Навіть білизна на подвір'ї придорожнього барака була рожева від пилу — і самотнє жалюгідне бананове дерево, що годувало його мешканців, також.

На деяких зупинках пасажири виходили з автобуса щоб поїсти або напитись. Ми вдвох економили. Лише іноді купували дешо з фруктів у білих і чорних обідраних дітлахів. Вони, може, напередодні вночі з надзвичайною ретельністю готували для продажу фрукти ніби це було також дорогоцінне каміння. Тут були апельсини з надрізаною шкіркою, ананаси, цукрова тростина.

В Белу-Орізонті ми влаштувалися в Елізиних родичів. Ніч була тепла. Спали ми на веранді. Нас зустріли привітно, без особливих церемоній. На світанку, випивши в кафе по сусіству кави, ми пішли в незнайо-

мі гори. Села блищали під ранковим сонцем, до нас доносилися лісові пахощі. Я сказав: «Напевне, такий вигляд має Тюрінгія або Гарц».

Марія відповіла: «Ні, я думаю, там усе зовсім інакше».

І я раптом побачив її очима непрохідну хащу дикого бразильського лісу, розвалені веранди будинків — ніхто в цих родинах не був спроможний полагодити їх...

Коли автобус приїхав у Конгоню, ми не вийшли разом із прочанами й не пустилися в долину. Від ңашої зупинки в селі, на вершині гори, до церкви треба було спускатися вниз. Ми побачили її вже здалека, вона сяяла в ранковому свіtlі над дахами будинків і над лісом. Ми мовчки швидко попрямували до неї.

Підійшовши, ми не зайшли всередину, а відразу ж з благоговінням і радістю стали спускатися величними сходами вниз.

Біля першої ж статуй ми зупинились і мов зачаровані дивилися вгору на складки пророкового вбрання. Краса її величність кам'яних статуй навіювали на нас якийсь таємничий страх. Марія Луїза обережно доторкнулась до каменя. Потім повільно провела рукою по одній з вирізблених складок.

Несподівано поруч з'явився чернець, що вийшов із церкви. Спочатку він мовчки дивився на нас, потім запропонував бути нашим гідом. Перш за все він повів нас у церкву. Марія Луїза перехрестилася. Дома вона ніколи не ходила до церкви, і я навіть ніколи не наважувався запитати її, чи вона католичка.

Коли ми повернулись до пророків, чернець мовив: «Ось подивіться. Учень прив'язував майстрові до куксів різці. Це видно по зазубринах, які утворюють складки. Але обличчя зроблено так, ніби художник працював тільки думкою, не доторкаючись до каменя руками».

З майданчика на майданчик, від пророка до пророка вів нас чернець. Ми з Марією випадково перекинулися кількома словами по-німецьки. Чернець запитав, теж німецькою мовою:

«Звідки ви, діти?»

«З Тюрінгії. Я з Ільменау». «А я з Ерфурта», — відповіли ми.

Чернець сказав: «А я з Баварії».

Цього служителя церкви направив сюди його орден кілька років тому.

Я спитав: «Ви нудьгуєте за батьківчиною?»

Посміхаючись, він відповів: «За чим мені нудьгувати? Моя батьківщина завжди зі мною».

«Я маю на увазі справжню батьківщину».

«Не будемо сперечатися, діти, про те, що є справжньою батьківчиною».

Більше він нас ні про що не питав. Ми разом спустилися в долину. На прощання він привітно сказав: «Якщо хочете переночувати за невелику платню, можете піти в наш притулок, он там на горі, праворуч».

Але ми вже домовилися повернутися пізно ввечері у Белу-Оріонті.

Чернець залишив нас унизу, в долині, біля грота, й побажав щасливої дороги.

Ми вирішили повільно піднятися сходами, так ніби ми йдемо на прощу. Випередили стару мулатку в старенькому, зім'яту за дорогу вбранні. По її ході було видно, як важко їй підніматися. Я запитав Марію Луїзу: «Що вона весь час мимрить собі під ніс?»

Марія Луїза швидко потягла мене за собою сходами вгору і відповіла напівжартома-напівсерйозно, римуючи, як у вірші: «Привіт тобі, Маріє! Хай буде з тобою бог. На тебе зійшла благодать. Будь благословеною поміж жінок, і хай благословенним буде плід чрева твого — Ісус. Амінь! Свята Маріє, молися за нас, бідних грішників, нині і в годину нашої смерті».

«Навіщо постійно повторювати одні й ті ж слова?» — спитав я.

Мені здалося, що Марія Луїза не почула моєго запитання, але вона раптом відповіла:

«І все ж у цьому є смисл. У тебе також одні й ті ж самі думки, одні й ті ж самі бажання. Це відчувається в словах, які ти говориш...»

Через рік, коли ми прощалися, вона сказала: «Пам'ятаєш нашу поїздку в Конгоњю ду Кампу? Тоді на сходах я весь час молилася, щоб ти залишився. Напевне, я не досить сильна й не досить вродлива, коли мене ніхто не почув».

Ми плакали, я гладив її волосся й клявся, що вона найкраща на світі.

Тут же мимоволі я подумав: навіщо вона на про-

щання поклала на мене такий тягар і майже одночасно, а може, через секунду, запитав себе, чи маю я право так думати?

До нас підійшов Гюнтер Барч, веселий самовдоволений молодик, Трібелевий сусід по столу.

— Сьогодні вночі,— мовив він,— ми з вами, Ернсте, як і вчора, знову зустрінемось на містку. І ви, Гаммер,— звернувся він до мене,— приходьте туди, коли хочете як слід роздивитись Південний Хрест, поки його ще видно.

Я відразу ж погодився. З задоволенням послухаю пояснення про зоряне небо.

Після обіду Трібель запросив мене погуляти. Я знав, що йому легше розповідати, коли ми ходимо.

— Мій батько,— почав він,— навесні тисяча дев'ятсот сорок шостого року отримав важливого листа. Листа з Німеччини, від давнього колеги, який уже не раз писав йому після війни. Батько прочитав листа спочатку про себе, уважно й зосереджено. Потім прочитав його для мене вголос. У Німеччині знову відкривають університети. В усіх галузях відчувається велика нестача спеціалістів, і ті, хто це розуміє, прагнуть учитися і вчити. Людям, вибитим із колії, навчання потрібне, як хліб мешканцям розбомблених міст.

І тут мій батько почав говорити сам до себе. Лікар його кваліфікації і його поглядів там конче необхідний. Він ще не знає, у яке місто його направлять. Що ж до мене, то, коли я хочу спеціалізуватися по внутрішніх хворобах, я повинен навчатися в Берліні або в якомусь іншому місті.

Я шалено запротестував. Нізащо на світі мені не хотілось розлучатися з Марією Луїзою. Причини, які спонукали батька якомога скоріше повернатися до Німеччини, здавалися мені непереконливими.

Батько мовчки вислухав мене, потім сказав: «Якщо Марія Луїза не дістане грошей, щоб їхати разом з нами, там ти скоріше заробиш їй на дорогу. Трохи заощаджень у неї, напевне, є».

У відповідь на мої відчайдушні заперечення він твердо заявив, що сам я не зможу тут дістати вищу освіту й стати лікарем. На які кошти я житиму? Чим платитиму за навчання? За харчі? За квартиру? Або, може, заради кохання до Марії оберу собі іншу професію?

Може, стану продавцем у магазині? Там я буду працювати з раннього ранку до пізньої ночі. А інше ще важче. Я пропаду тут ні за що. Друзі прислали йому грошей, але їх ледве вистачить на дорогу. Мені він не зможе залишити нічого.

Про навчання тут нічого й думати. Я ж знаю, скільки грошей треба платити за навчання. Щоб стати самостійним, мені доведеться знайти яку-небудь роботу або навчитися ремеслу.

В Німеччині, точніше кажучи, у Східній Німеччині, я зможу одержати освіту і принести користь сотням людей, а це головне. І крім того, Марія Луїза, якщо я не хочу з нею розлучатися, зможе через деякий час приїхати до нас.

Він не обмежився однією розмовою. Знову й знову ми поверталися до цієї теми. Батько, який насамперед був моїм другом, залишався в цьому питанні непохитний. Він був сильніший за мене. Не буду розповідати про все детально.

«Я передчувала, що ти поїдеш», — сказала Марія Луїза.

Якийсь час пішов на підготовку, на оформлення паспортів. Ніби змовившись, у ці тижні ми не говорили про розлуку. І тільки одного разу на пляжі, коли ми лежали вдвох на піску, я відчув, що її обличчя мокре від сліз.

«Не хвилюйся, я зразу ж вишло тобі гроші на дорогу, — сказав я і додав: — Якщо твоя тітка або Еліза не позичать тобі їх тепер».

«Ох, тітка Ельфріда, — похмуро мовила Марія, — все, що вона говорить і робить, таке ж несправжнє, як і колір її волосся. — Вона випросталась і сердито додала: — Їй хочеться, щоб я продавала блузки в її магазині. І від тебе вона вимагала б того самого».

— З перших же днів я писав Марії про все, що побачив у Німеччині.

Мільйони людей загинули на війні. Мільйони і мільйони. Яка ж страшна була вина, якщо така була відплата! Зруйновані міста, люди з запалими очима, в яких ледве вистачало сил доповзти до найближчого пункту розподілення продуктів за пакуночком вівса або ячменю, порцією хліба і жменькою цукру. В Бер-

ліні, розшукуючи батькових друзів, ми перелізли через три купи руїн вздовж давно вже неіснуючих вулиць. Старі й молоді греблися серед розвалин, шукаючи щось придатне для вживання або продажу: чи то гвинтік, чи залишки матраца. Зруйновані стіни відкривали нутрощі будинків, ми бачили то ванну кімнату, то спальню, іноді там з'являлася чиясь постать. Бувало, на наших очах все це завалювалось, ховаючи мешканців під уламками...

Уже в Антверпені, де наше судно зупинялося на стоянку, мені здалася досить дивною запальна суперечка про те, чи посылати голодним німецьким дітям у зруйновану Німеччину риб'ячу сиру і круй молочко.

Така страшена була ненависть до нацистських солдатів у поневолених країнах, де вони знищили безліч людей, зруйнували міста і села, що вона поширювалась навіть на дітей.

Краще було б у листах до Марії Луїзи не згадувати про ці враження...

Він обірвав свою розповідь. Помовчав. Я заперечив:

— Ні. На це не можна так просто відповісти. За довгі роки ви звикли про все відверто говорити зі своєю дівчиною. До того ж не лише для вас, а й для багатьох інших те, що відбувалося на війні, надовго залишиться загадкою, жахливою загадкою. І ті, в кого не притупились почуття, повинні спробувати її розгадати.

— Про яку загадку ви говорите?

— Про незбагненну нелюдяність і жорстокість людей, які дали світові Гете, Бетховена, і не лише їх...

— Хіба такими нелюдяними й жорстокими стали вони відразу? Не знаю. Те, що я бачив, коли ми йшли зруйнованим містом, я спробував порівняти з чимось мені відомим. Я згадав про довгу подорож, коли ми з Марією Луїзою їхали автобусом до Мінас-Жераїс. Розвалені халупи, засипані червоним пилом. Тоді нам здавалося, що життя у них нестерпне. Але зараз я зrozумів, що набагато страшніше жити в цих руїнах, у відкритих для всіх вітрів розвалених будинках.

Кімната, де я поселився спочатку, незважаючи на розбиті й позліпловані папером шибки, була досить непогана. Старенька господарка весь час розповідала мені, коли і де, в якому місці земної кулі, втратила вона кожного зі своїх синів, онуків і братів. Не можна

сказати, що вона дуже сумувала. Протягом усього життя в неї перед очима було темне подвір'я, а тепер будинки перед їхнім помешканням розбомбили, і вона побачила з вікон широку, обсаджену деревами, „вулицю.

Іноді до неї в гості приходили дві-три бабусі, щоб подивитись на мене, чужинця. Правда, їх більше приваблювало бажання одержати в подарунок від моєї хазяйки хоч трішечки справжньої бразильської кави. Вони цілими годинами перераховували зернятка, щоб справедливо поділити їх.

У цьому будинку незабаром трапилася жахлива подія, що налякала навіть мою до всього байдужу хазяйку. Під нами жила сім'я, в якій було кілька дітей та ще старенький дідусь. Як майже всюди, буханець хліба мати відразу ділила на пайки. Серед ночі до кухні пробрався одурілий від голоду дід і з'їв шматок хлібини — пайок зо дві. Старший хлопчик, проکинувшись, застав його на місці злочину, і дід від страху й сорому зопалу вдарив хлопчика ножем.

Про цей випадок я так само детально, як і про все інше, написав Марії у довгому листі. Я не розумів, що вона навряд чи зможе що-небудь втамити з моїх схожих на щоденники листів. Поштовий зв'язок тільки-но налагоджувався. Марія Луїза була дуже далеко, в іншій частині світу. Коли я одержав від неї першого листа, я ще не звик до свого нового оточення, проте вже не сприймав його як тяжкий гніт. Я обмірковував питання, що мені краще вивчати: педіатрію чи тропічну медицину. Дитячі лікарі, здавалось мені, були дуже необхідні. А про можливість вивчати тропічну медицину в той час і mrіяти не доводилося.

Марія Луїза писала мені ще в той будинок, де дід зарізав свого онука. Йй здавалося, що в таких умовах неможливо зберегти гідність і здатність думати, а без цього вона не уявляє собі справжнього життя. І, захоплюючись мною, вона все ж боїться, чи не постраждає від цього наше кохання, чи не притупляється наші почуття, коли їх весь час піддавати таким випробуванням. Все ж вона вимагала, щоб я й надалі писав їй про все, тоді вона буде почувати себе поруч зі мною, відчувати мое присутність.

Так, люди були голодні й злі. Я розповідаю вам про те, що ви й самі знаєте. Але інакше ви не зрозумієте того головного, що єднало нас з Марією і що обірва-

лося зовсім недавно, ввечері, напередодні моого від'їзду. Скільки днів уже триває наше плавання?

— Заждіть-но. Здається, вже п'ять.

— Значить, остаточно все закінчилося шість днів тому. Якщо взагалі про це можна так сказати. Закінчилось. Обірвалось. Отже, на чому я спинився?

— На тому, які голодні й сердиті були люди.

— В неосвітлених вагонах міської залізниці тільки й лунали скарги, брутальні лайки, прохання допомогти. Я пригадую, як одного разу в такому переповненому вагоні — чи, може, це було на станції — усіх раптом вразила радісна, багатоголоса пісня, проспівана сильно й натхненно. Люди прислухалися, хитали головами, й лише коли ми проїхали кілька станцій, знову почулися скарги й лайка.

Згодом я дізнався, що ту пісню співала група щойно заснованої Спілки вільної німецької молоді.

Коли я став студентом, в університеті також почала створюватись організація Спілки вільної німецької молоді. До неї вступали переконані антифашисти, які не навиділи минуле, усвідомлювали необхідність радянської окупації і схвалювали нові закони. Тоді до членів СВМ нерідко ставились як до пропащих — їхні брати й батьки були, а може й залишились нацистами — на цих юнаків іноді нападали на вулицях і жорстоко били.

Я вступив в організацію СВМ, створену на нашому медичному факультеті.

На моє щастя, в той час для студентів відкрили тимчасовий гуртожиток. Іноді в одній кімнаті жили по три-чотири чоловіки. Але ви ж знаєте, я не звик до просторих квартир. Як і в еміграції, я змайстрував собі стола з чемоданів. Викладачі в нас були всякі: чудові лікарі, які стали тепер відомі, а поряд з ними два-три пройдисвіти, що за допомогою шахрайства пробралися на кафедри. До речі, це незабаром виявилося, і їх вигнали. Кілька студентів, які змушені були припинити своє навчання через війну, сумлінно вчилися разом з нами.

Одного разу ми дізналися, що на Нюрнберзький процес, який тоді ще не закінчився, викликали молодого лікаря. Він був асистентом лікаря в концтаборі й зробив десяткам в'язнів смертельні ін'єкції. Він не з'явився на виклик. Він застрелився.

Ми, студенти, обговорювали цей випадок до пізньої ночі. Тоді кожен відверто говорив усе, що думає. Де-хто — їх, правда, було небагато — не приховували сво-го співчуття до самовбивці. Інші наполягали на тому, що він винний. Були й такі, котрі невдоволено заявля-ли, що ганебно карати людей, які під час війни вико-нували свій обов'язок — виконували накази. Такі по-гляди висловлювали здебільшого старі студенти, учас-ники війни, може, колишні прихильники Гітлера.

Тут зіштовхувались найрізноманітніші погляди. Співчуття? До кого? Обов'язок виконувати накази? Чий? І до чого тут Нюрнберзький процес?

Одна зовсім юна студентка — її, мовчазну й негарну, ніхто раніше не помічав — раптом сказала: «Якщо вчи-нено злочин, а в даному випадку в цьому ніхто не сумнівається, то повинен бути й суд. А розплатою за провину може бути вирок Нюрнберзького трибуналу чи просто самогубство, як сталося з цією жалюгідною людиною. Отже, сумнівів бути не може — він винний».

Досі в нашому колі ніхто не звертав уваги на цю дівчину. Але тут несподівано настала мертві тиша. Ми слухали її дуже уважно й довго потім роздумували над її словами. А мені раптом здалося, що серед нас з'явилася Марія Луїза. Це вона висловила свою думку м'яким, але рішучим голосом. Мене охопила туга за нею — такого гострого відчуття туги я ще не мав за ос-танній час. Я був певен, що наступного дня дістану від неї листа.

Хочу ще раз повторити, що в нашому колі всі від-верто висловлювали свою думку. Тоді кожний само-стійно, за своїми переконаннями, вирішував, що пра-вильно й що неправильно. Найрозуміліше висловила свої переконання ця бліда спокійна дівчина.

Потім я випадково побачив, що до неї підсів хло-пець на ім'я Густав, який згодом став ватажком нашої групи СВМ. Він сказав їй: «Ти маєш слухність: така людина заслуговує суду й суворого вироку».

Але розумієте, Гаммер, я робив помилку, розпові-даючи Марії Луїзі про кожну розмову, про кожну по-дію, ніби писав щоденника. Як могла вона зрозуміти й поділити мої переживання? Мої листи лише хвилювали її, доводили до відчаю. Та й годі. А потім, коли, на жаль, було вже надто пізно, я дізнався, що саме таке враження справляли на неї мої листи. А я? Я весь час

чекав відповіді — відповіді, яка додала б мені сили, стала б для мене втіхою. Проте, коли нарешті лист приходив, у ньому було написано: «Я не витерпіла б такого життя, яким ти живеш».

Траплялися й приємніші події, — говорив далі Трібель. — Якби Марія залишилась такою, якою вона була в часи нашої юності, вона б дуже здивувалась, читаючи про все в одному з таких листів.

Одного разу Густав узяв мене з собою на якесь підприємство. Там виступав з доповіддю радянський лейтенант. Він одразу ж сказав, що готовий дати відповіді на будь-які запитання. Зібралося багато людей. Було накурено, задушливо і, незважаючи на це, холодно. Лейтенант був, очевидно, років на три старший за мене. Спочатку присутні ставили найрізноманітніші запитання про роботу, зарплату, про школи в Радянському Союзі. Раптом підвівся молодик, певне, ровесник лейтенанта. З його кривої посмішки ті, хто знав його, відразу зрозуміли, що зараз він щось утне. Настала тиша. Глузлива тиша. Дехто вже посміхався, коли він трубим голосом закричав:

«Пане лейтенант, я теж хочу дещо запитати».

«Будь ласка».

«У мене вкрадено кишенькового годинника. Коли ви мені його повернете?»

Всі мовчали і з цікавістю чекали відповіді.

Молодий лейтенант спокійно запитав:

— «Отже, ви пред'являєте мені рахунок?»

«Так точно», — відповів молодик ще нахабніше. Вся зала, ледве стримуючи сміх, напружено чекала відповіді.

Лейтенант сказав:

«Я родом з України. Ви, напевне, знаєте, що Україна — найбагатший хлібом край на всю Європу. Незважаючи на це, під час окупації мій батько помер там від голоду. Моя мати загинула, коли окупанти спалили половину нашого села. Мою сестру забрали в Німеччину на каторжні роботи. Більше я про неї нічого нечув. Мій старший брат загинув на війні. Молодший — помер у таборі для військовополонених.

Тепер я повертаюся до вашого рахунку. Я вимагаю: поверніть мені батька, матір, сестру, обох братів. Ви вимагаєте, щоб вам повернули кишеньковий годинник. Ви наполягаєте на своїй вимозі?»

Молодий робітник нічого не відповів. Здається, він непомітно вийшов із залу.

Зразу стало тихо. Присутні поставили ще кілька запитань, але тепер питали здебільшого немолоді, стримані люди, серйозним тоном. Усі дивилися тепер на лейтенанта зі здивуванням і навіть з повагою.

Я описав Марії Луїзі цей випадок, але минуло три місяці, — розумієте, три місяці, — поки я дочекався відповіді. Відповідь була коротка. В листі йшлося зовсім про інші справи.

Я тим часом уже завів знайомство з видавцем, який друкував твори французьких, іспанських та португальських письменників. Я запропонував йому перекласти роман «Мулат». Мою пропозицію було прийнято. Видавець був задоволений моїм пробним перекладом, а я — його умовами. Я думав, що зможу тепер швидко зібрати гроші на дорогу для Марії Луїзи.

Відповідь на мій лист, в якому я писав одразу і про гроші на дорогу, і про зустріч з радянським лейтенантом, здалася мені навдивовижу заплутаною, ніби її писали відразу троє людей, перебиваючи одне одного. І все ж лист прийшов, а її почерк був для мене її портретом. До того ж я відчув у цьому листі якусь нотку ніжності: «Твоє життя і без того важке. Я не хочу, щоб через мене ти призвів себе до хвороби. Що буде, коли ти захворіш серйозно?»

Я заспокоїв її. Написав, що здоровий і почуваю себе міцним і сильним.

Я готувався до екзаменів і водночас до пізньої ночі сидів над перекладом...

Як ми й домовились, уночі я зійшов на місток. Трібель і Барч мали ось-ось надійти. Хоч я виріс у селі й часто проводив ночі під голим небом, мені здалося, що ніколи раніше я не бачив таких яскравих зірок. Так, мабуть, у нас немає таких зірок, як ті, що стояли над моею головою в південному небі. Якщо довго вдивляєшся в них, чорно-синє, не обмежене ні узбережжям, ні баштою, ні гірським хребтом небо починає кружляти. Але ще сильніше кружляє мерехтливе відображення неба на спокійній, але вічно рухомій поверхні океану. Я не міг собі простити, що стільки ночей провів не тут, на палубі, а в каюті, намагаючись заснути, втихомирити

п'яного Войтека, або ще розмовляв з Садовським, грав у шахи з польським хлопчиком, просто курив.

Трібель і Барч піднялися на палубу.

Барч дуже хотів, щоб я відшукав Південний Хрест, який вслід за сузір'ям Кентавра перемістився вже в південно-західну частину неба.

Мене здивувало, що Трібель так добре розбирається в усьому там, угорі. Спантелічений подіями, які звалилися на нього тут, на землі, він з повним розумінням розповідав про зоряне небо.

Він говорив:

— Раніше я уявляв собі Південний Хрест величним і був розчарований, коли вчитель показав мені його на небі. Оці зорі, що разом утворюють хрест, напевне, здавалися всім завойовникам чимось незбагненим, захоплюючим, своєрідним символом завоювань, які чекали на них попереду. По цих зорях вони спрямовували свої кораблі.

— Звичайно,— мовив Барч,— Південний Хрест став прикметою, за якою капітани спрямовували кораблі, їх вони уявляли собі, що саме небо освітлює їм шлях. Це уявне світло збереглося в сузір'ї Південного Хреста до наших днів.

— Він уже опустився вниз і скоро зовсім зникне з поля зору,— сказав Трібель.— Я сумуватиму за цими зорями, коли ми знову будемо дома, на півночі.

— Чому? — спитав я.— Адже, якщо вдивлятися посправжньому, і в нас небо всіяне зорями.

— Я сумуватиму саме за цими зорями.

Барч нетерпляче пояснював мені уявний шлях від зірки до зірки аж до Великої Ведмедиці.

Трібель ще раз повернувся до своєї думки:

— Уявімо собі, що конкістадори пливуть на кораблях із півдня на північ. По зорях вони можуть збегнути неосяжність всесвіту. Ось, нарешті, і Південний Хрест, який став для них священим, залишився позаду. А після того, як вони перетнуть екватор, перед ними з'явиться Полярна Зоря і тє сузір'я, яке ми називаємо Малою Ведмедицею. Але припустімо, що для цих конкістадорів провідною зіркою стала б Полярна Зоря, тоді вона перетворилася б у вічний символ. До речі, ці завойовники з півдня — тільки плід моєї уяви.

На моє запитання Барч відповів, що він родом із Сілезії. Там його батько працював учителем в індустріальній

школі. Сам він навчався в гірничій академії у Фрейбурзі. Може, він саме тому так цікавився зорями, що його спеціальність — гірські надра.

Наступного ранку Трібель узяв мене під руку й повів на наше звичне місце. Він заговорив швидко й рішуче, ніби хотів змінити події, про які збиралася розповідати:

— Густав, староста нашої групи, міг би стати моїм другом, якби я тоді довіряв кому-небудь по-справжньому. Але я згорав від кохання. Іноді я перебігав на другий бік вулиці — мені здавалося, що Марія Луїза тільки що звернула за ріг. Щодня я з хвилюванням чекав від неї звістки. І коли, а це траплялося все частіше, її не було, не знаходив собі місця, і серце мое краялось.

У мене було не так уже й багато вільного часу, — на щастя, додаю я тепер. Нам доводилося багато працювати. Наближались екзамени за черговий семестр, а крім того, у мене ж була і додаткова робота у видавництві.

Одного разу, коли я сидів сам і міркував над однією фразою з останнього листа Марії Луїзи, над фразою, яка здавалася мені незрозумілою і непевною, до мене ніби випадково підсів Густав. Він сказав — досить приязно, — що хоче поговорити зі мною про важливі справи, і я обірвав хід своїх думок, ніби згорнув книгу.

«Скажи-но, Ернште, — почав він. — Ти вже давно навчаєшся на факультеті. Маєш непогані успіхи. Але чому ти не береш участі в нашему громадському житті? Дуже рідко приходиш вечорами на збори. Ніколи не цікавишся доповідями. І взагалі живеш якось відособлено».

Повагавши, я відповів:

«Незабаром екзамени, до того ж я будь-що повинен вчасно закінчити роботу для видавництва. Крім мене, у нас немає перекладачів з португальської мови».

Густав задумався. До речі, я поважав його ще й тому, що він думав про людей і ніколи не давав шаблонних відповідей. Нарешті він сказав:

«Я розумію, що ти все ще зв'язаний з тією країною, з її мовою, з її книгами і людьми. Але чи не вважаєш ти, що настав час вивчити країну, яка все ж є твоєю батьківщиною? Мені здається, було б краще, якби ти брав участь у студентських диспутах і відстоював нашу точ-

ку зору, ніж сидіти до півночі над перекладами для видавництва».

Я відповів коротко:

«Але ж я підписав умову. Це терміновий переклад».

Проте Густав вів далі:

«Твій батько працює професором у Грейфсвальді. Скільки тобі треба, він висилає. Ти мені сам про це казав. Крім того, маєш ще й стипендію. Навіщо надриватися над цією важкою роботою для видавництва? Що тебе примушує заробляти гроші?»

«Так, так, саме примушує. Мені самому ці гроші не потрібні. Але одній людині, яка для мене дуже дорога, вони конче необхідні, і якомога скоріше», — сказав я і відразу ж пошкодував.

Густав нічого не відповів. Проте він подивився на мене так здивовано, що я, не діждавши запитання, пояснив йому головне.

«Адже ти знаєш, що ми багато років прожили в Бразілії. Там я дружив і зараз дружу з дівчиною. Більшої дружби не можна собі уявити. Ми хочемо якомога скоріше знову бути разом. Але дорога коштує багато грошей. Ось мені й доводиться працювати, щоб зібрати ій на дорогу...»

«З цього нічого не вийде, Ернste. Подумай сам. Коли та дівчина справді хоче приїхати до тебе, то треба придумати щось інше. Бо так, надриваючись від роботи, щоб зібрати гроші, ти нічого не досягнеш».

Я хотів заперечити йому, але змовчав. Він пішов, залишивши мене самого. Але мені здається, він ще довго думав про все це. І ще мені здається, що він був надто тверезою людиною і не міг збегнути всіх моїх труднощів. Може, він і сам про це догадувався, але не хотів признатись.

А мене в ці дні охопив відчай. Я нарешті збегнув, про що мені натякав Густав: Марія не могла використати тільки частину заробленої мною великої суми. Тому я вирішив не посылати їй грошей, поки не отримаю всього гонорару за переклад. Я повідомив їй, що тепер залишається чекати всього три місяці, і тоді більша частина грошей на дорогу їй забезпечена. «Мені здається, — писав я, — краще прислати все відразу, ніж частинами».

Відповідь на цей лист надійшла скоро. Я відкрив конверт дуже поспішно й дуже обережно, щоб, бува, не

надірвати його, ніби побоюючись завдати цим болю Марії. Листа я читав і перечитував, зупинявся й знову читав, і коли вже завчив напам'ять цілі речення, почав міркувати над ним. Марія Луїза й раніше вживала іноді дивні вирази, які наводили мене на думку, що вона сумнівається в нашій зустрічі. В цьому листі вона писала: «Мій любий Ернсте, не висилай мені, будь ласка, грошей на дорогу. Якщо я раптом вирішу приїхати до тебе, я дістану необхідну суму тут. Не відкладай більше грошей для мене. Адже для тебе це означає виснажливий труд. Я цього не хочу, і це мені не потрібно».

Я вирішив, що вона роздумала приїхати до мене, і мені стало дуже тяжко на серці. Потім я почав переконувати себе, що вона, як і Густав, не хоче, щоб я надривався. Але темними й сумними ночами мене іноді проймало якесь гірке передчуття, що її прагнення до нашого спільногого життя ослабло, а може, вона й зовсім відмовилася від нього. Я вслухався в ніч, страждав і навіть одного разу подумав: адже можна жити й без щастя. Хіба багато з тих, що спокійно сплять ночами, мають те, про що мріяли? А в мене є медицина, яку я люблю, є такі друзі, як Густав. Я вирішив піти до нього, нехай він мені допоможе налагодити життя. Він мав слухність. Повсякчасне чекання виснажило мої сили.

Марії Луїзі я написав, що не можу зрозуміти її останнього листа. Нехай вона мені повідомить, чи можна на стару адресу висилати їй гроші. У відповідь вона ще раз наполегливо просила мене ні в якому разі грошей не надсилати. «Ти ж не захочеш кривдити мене? — написала вона. І ще вона писала: — Подумай тільки, що утне моя тітка, якщо гроші потраплять до неї? Листи посытай мені тепер краще на Елізину адресу. — І, ніби між іншим, як про справи, зовсім не стосовні до нас, додала: — З того часу, як ти поїхав, моя подруга Еліза стала великою музиканткою. Своєю грою може довести людину до відчаю або зробити її щасливою».

І хоч до Елізи мені було зовсім байдуже, я раптом уявив її: негарна кістлява дівчина, мовчазна, з розкосими очима. Проте досить було їй сісти за рояль, і весь світ навколо змінювався.

Я відповів Марії, але не відразу, нехай і вона відчує, що таке чекати; я написав їй, що мені тепер зрозуміло — час має владу над нею, її обіцянки розвіялися, мов ту-

ман, інакше вона згодна була б на все, аби бути зі мною.

Певна річ, я не доторкнувся до грошей, які одержав від видавця. Я й сам не вірив у те, що написав Марії. Мое серце радісно забилося, коли вона незабаром відповіла: як можу я так думати про непорушні обіцянки нашої юності.

Вона вжила слово «юність», ніби за час розлуки ми зістарілися. І справді, коли я, не тішачи себе ілюзіями, вперше підрахував, скільки часу минуло після нашого прощання, то здивувався, бо позаду залишилися дні, місяці і навіть роки...

В ті часи було значно більше студентських вечорів із дискусіями, ніж тепер. І суперечки були справжні. Ніхто не приховував своїх поглядів. Головуючий на такому вечорі проголошував вступне слово на яку-небудь тему, наприклад, про нову книгу, а потім пропонував слухачам ставити запитання. Тут часто доводилося чути й різкі, й неправильні, але відверті й ширі висловлювання; а тепер, хоч минуло порівняно небагато років, більшість молодих людей говорить тільки те, що визнане правильним. Вони не лукавлять, але й не мучаться сумнівами та пошуками. Вони чекають, поки їм скажуть, що є загальнозвізнаним. І твердо вірять, що й самі, мовляв, завжди так вважали. А це вже нікуди не годиться.

— У нас такого не буває,— заперечив я.— Нам не доводиться сумніватися в тому, як усунути несправність. Тут відразу стає ясно, хто мав слухність. Ми не можемо, створюючи нову конструкцію, чекати чогось загальновідомого. Не можемо з тієї ж самої причини.

— Заждіть-но. Не повірю, що з вами ніколи так не бувало. Просто ви не говорили про це один одному.

Якось на студентському вечорі головував Густав. Актова зала була переповнена. Поруч із Густавом сидів молодий радянський офіцер, який відав питаннями культури. Одним з перших узяв слово студент, якого я знав тільки в обличчя. У нього був протез замість лівої руки. Він сказав, так щоб було чути у всій залі: «Я теж прочитав книгу, про яку ви говорили. Вона мені не сподобалась, і я не можу погодитися з вами. На мій погляд, це солоденька, неправдива книга. В ній показані якісь там почуття. Скажу відверто: всякі почуття здаються ме-

ні підозрілими. Після всього пережитого в роки нацизму і війни я твердо вирішив: на цей гачок я більше не попадусь — ніяких почуттів. Я довіряю тільки доказам здорового глузду, який точно визначає, де біле, а де чорне. Все інше — дурниці».

Настала ніякова пауза. І офіцер несподівано сказав: «Те, що ви говорите, також почуття. Проте я можу пояснити його за допомогою розуму. Як тут розмежувати?»

Очевидно, він хотів ще багато чого додати, але несподівано устав я. І сказав: «Якщо ви кохаєте дівчину, то що може допомогти вам розум і докази здорового глузду?!»

Я розумів — Густав догадується, що я маю на увазі, але мені було однаково. Присутні на вечорі слухали уважно, без посмішок. Студент, до якого я звернувся з запитанням, відповів: «Якби мені сподобалась дівчина, я б довго придивлявся до неї, щоб вирішити, чи підходить вона мені».

Ніхто йому не заперечував, здавалося, всі його розуміють і готові з ним погодитись. Це було всього лише через чотири роки після закінчення війни.

Я запитував себе, чи могло б відштовхнути Марію Луїзу все те, що вона могла б тут побачити й почути. Потім пригадав — про цей епізод я більше ніколи не думав, — з яким хвилюванням розповідала вона мені в далекі шкільні роки про дружину Престеса: вагітна, на останніх місяцях, вона загородила своїм тілом чоловіка, коли їх сховок було виявлено й поліція накинулась на нього. Марія Луїза все зуміла б зрозуміти і відповіла б на всі запитання своєю різкою, незвичною тут німецькою мовою, яка набрала особливої гостроти від зіткнення з другою мовою.

Але оскільки вона мені написала, щоб я, боронь боже, не висилав їй грошей, мене охоплювали сумніви. Я обмірковував значення слів: «Коли я раптом вирішу приїхати до тебе...»

Іноді мені здавалося, що вона недосяжна, іноді я тверезо говорив собі, що Еліза, яка, очевидно, добре заробляє, може позичити їй грошей.

У той час у мене було багато роботи. Мені хотілося довести Густаву, що я серйозно поставився до його слів. Під час одного з моїх досить рідких приїздів батько помітив, що я зблід і схуд. Якось він спитав мене: «Ти

знаєш що-небудь про Марію Луїзу?» Я відповів: «Звичайно. Вона скоро приїде назавжди».

Батько дуже здивувався. Він сказав: «Невже ти думаєш, що вона тут приживеться? Адже вона була маленькою дівчинкою, коли переїхала за океан».

Я заперечив: «Не приживеться? Разом зі мною?» І перерахував їйому всі причини, згідно з якими вона має скоро приїхати, — все, чим я себе тішив, коли ночами не міг заснути у відчай.

Тим часом відбувся остаточний розділ Німеччини, і було створено Німецьку Демократичну Республіку. Звичайно, тоді я ще не міг збагнути всього значення і всіх наслідків цієї події. Спочатку я вірив — і так думав не тільки я, але й більша частина молоді з моого оточення, — що Західна Німеччина незабаром візьме з нас приклад і розкол триватиме недовго. Навколо мене точилася так багато суперечок, виникало так багато причин для роздумів, що безплідне чекання більше не поглинало всього моого часу. Крім того, я тішив себе тим, що пошта тепер часто затримується.

Минув час, усе трохи втихомирилося, зміни усталились, і я знову став чекати. Сподівався, що відразу одержу п'ять або ю шість листів, які десь затрималися. Іноді мені вважалося, що Марія Луїза раптом заходить до моєї кімнати. Я так виразно бачив її перед собою, як ніколи: золотаве сяйво каштанового волосся, жваві, осяяні мінливим внутрішнім світлом очі, великі гарні вуста. Іноді я вигукував: «Безжалісна! Навіщо ти змусила мене так довго чекати?!» Я обнімав її і цілював.

Потім я знову залишався на самоті. Видиво зникало. Тільки берлінська ніч важко стукала руїнами, на місці яких уже виростали нові будови.

Так, почалася відбудова. Республіка ставала на ноги. В актовій залі вже ніхто більше не казав: «Я не вірю почуттям». Ніхто більше не висловлював таких думок прямо, на людях, — в цьому були свої позитивні сторони, але, очевидно, й негативні також.

А я цілими тижнями, здається, навіть місяцями не отримував від Марії Луїзи жодної звістки. Почуття часу в мене якось притупилось. Я думав: «Знову немає листа». І час без листів минав, як минає будь-який інший час.

Я знову й знову читав і перечитував старі листи й шукав у них пояснення її впертому мовчанню. Про зра-

ду я не думав. Мені здавалося само собою зрозумілим, що ми належимо одне одному. Але я боявся якихось інших перешкод — хвороби або переїзду, якоїсь витівки її тітки, якій я завжди не довіряв.

У мене майже не лишалося вільних вечорів. На наших тодішніх зборах і дискусіях ми виступали за єдність Німеччини. Про різкий розрив між двома німецькими державами як про щось визначене й неминуче почали говорити вже набагато пізніше. А спочатку багато хто був упевнений, що і в Західній Німеччині можуть утворитися народні підприємства.

Мені здається, що саме тоді по-новому було поставлене питання про вірність і відданість новій державі. Деякі студенти, з тих, кому до закінчення навчання залишалося рік або два, говорили, коли знали, що їх не чують сторонні: «Поки що мовчатиму. Я ще встигну прийняти рішення. Мій диплом признають і там». Але часто мені доводилося чути, як хто-небудь з робітників говорив: «Я поспішаю. Пообіцяв відпрацювати на фабриці годину надпланово». Або ще: «Завод належить тепер нам, хто б міг повірити?!»

Наші дискусії тривали — ми збиралися тепер невеликими групами або по двоє-троє, — і я більше не роздумував ночами про свій біль, та й удень я його не відчував. Проте мій біль залишився зі мною, я тільки змусив його заховатися в глибині моого серця.

За минулий рік Густав став для мене справжнім другом. Після того, коли одного разу я рішуче сказав йому: «Гроші на дорогу дасть Марії Луїзі її сім'я», він більше не ставив мені запитань, на які мені не хотілося б відповісти. Крім того, він, мабуть, думав, що я тепер з головою поринув у підготовку до екзаменів.

Я записався на відбудовчі роботи. Треба було прибирати в місті купи каміння й щебеню. І коли ми, учасники відбудовчих робіт, вишикувавшись ланцюжком, передавали цеглу з рук у руки, перехожі часто позирали на нас здивовано й насмішкувато. А я уявляв собі, що поруч зі мною стоїть весела Марія Луїза і старанно піднімає й передає цеглу. Вона ввижалася мені всюди. Я навіть чітко уявляв колір і форму її запиленої від роботи сукні.

Як і раніше, я завжди писав їй про все, що тут відбувалося, не знаючи, зацікавить це її чи відштовхне. Минуло вже чимало часу відтоді, як вона перестала мені

відповісти. Я навіть не насмілювався підрахувати, скільки тривало її мовчання.

Одного разу надійшов лист із Ріо, написаний незнайомим мені почерком. Я схвильовано вертів його в руках. Потім зрозумів — здається, колись я вже бачив цей почерк, — це був лист від Маріїної подруги, музикантки Елізи.

«Дорогий Ернесто, ти все ще пишеш листи Марії Луїзі. Вона, напевне, не повідомила тобі, що відбулося за цей час. Справа в тому, що Марія Луїза не витримує довгої самотності. Не буду стверджувати, що вона пристрасно покохала Родольфо, але вона прив'язалася до нього, оскільки він уже давно про неї піклується. Та й мати його дуже умовляла, особливо після смерті батька, який залишив у спадок Родольфо чудовий будинок на руа Дантас, на самому березі моря. Я повторю, Марія Луїза не створена для того, щоб бути самотньою. Врешті вона прийняла пропозицію Родольфо. Мені здається, вона задоволена й почуває ніби якесь полегшення...»

Ось тепер я мав у руках остаточну відповідь. Проте легше було б знести найтяжчу невідомість, ніж те, про що я дізнався. Це було просто нестерпно. Краще було б чекати, безнадійно чекати тиждень за тижнем. Тепер я знов — чекати нічого.

Я зачинився у себе в кімнаті й прикинувся хворим. До мене стукав Густав, я йому не відповів.

Потім я поїхав у Грейфсвальд, може, тому, що батько добре знов зізнав Марію Луїзу. Я відразу ж випалив: «Вона вийшла заміж за Родольфо».

«У мене з самого початку було передчуття,— мовив батько,— що вона ніколи сюди не приїде. Вона не може тут жити. Ти мусиш це збагнути».

Мої стосунки з батьком були не такі, як у інших. Ми довгий час жили вдвох. Над нами обома вічною тінню висів спогад про смерть матері.

Відтоді як закінчилось постійне чекання Марії, зникла найважливіша частина моєgo «я». Зник головний смисл моєgo життя. Я сподівався, що моя робота буде такою ж важливою для Марії Луїзи, як і присутність Марії Луїзи для моєї роботи. Байдужа хода часу переривалась іноді коротким чеканням чогось, наприклад екзаменів або зустрічі з якою-небудь дівчиною, котра мені трошки подобалась.

Десь через рік я раптом отримав листа від Марії Луї-

зи. Це був довгий, списаний густими рядками лист. Вона писала, що іноді, коли в її кімнаті повно гостей, їй вчувається свист під вікном, і тоді вона схоплюється і вибігає на вулицю, але вулиця темна й безлюдна. А іноді вона чує не свист, а поклик. Вона сидить сама, задумана, і їй вчувається, що її кличуть, не з-за вікна, а з кінця вулиці, вона чує слова: «Навіщо ти змушуєш мене так довго чекати?» або: «Прийди ж, нарешті». Вона кидає все і біжить у місто. Вона повідомляє, що останнім часом багато подорожувала й зупинялась у багатьох маленьких містечках.

У цьому довгому, густо списаному листі мовилося: «Ми були в Белу-Оріонті, ти знаєш це місто так само добре, як і я. Ми поїхали в гори, поїхали в Конгоњю, щоб подивитись на статуї Алейжадіньо. Чернець, який так добре розмовляв по-німецьки,— пам'ятаєш, він ще сказав тоді, що він родом з Баварії,— водив нас по церкві. Потім провів нас униз. На сходах ще показав нам окремі сцени хресної дороги. Він довго дивився на мене і раптом спитав: «Ти розлучилася зі своїм колишнім супутником?»

Я відповіла: «Ні» — і додала, що вийшла заміж.

Я відстала від своїх і сіла на сходинку під складками пророкового плаща. Я плакала. Чернець зачекав на мене хвилинку і, коли я підійшла й витерла очі, сказав: «Не бійся. Ти ніколи не будеш самотня».

Родольфо, за якого я вийшла заміж, Еліза писала тобі про це,— тут вона вперше згадала про свого чоловіка,— спитав мене згодом: «Що він тобі сказав?» Він завжди хоче знати, хто мені що говорить. Я подумала — адже він не розуміє німецької мови, а чернець розмовляв зі мною по-німецьки, і відповіла: «Та, нічого особливого».

Тепер ми на два тижні приїхали в Баїю. У Родольфо тут якісь справи, але в них я нічого не тямлю. Я погано сплю. А коли не сплю, у мене в голові тільки те, що мене оточує. Проте, коли ми повертаємося в Ріо, ти виходиш з кожних дверей, я чую, як ти постійно й сердито мене кличеш.

І тут мені важко збегнути, що ми розлучені. Це доходить до мене мов крізь туманну пелену. В Ріо я довгими годинами можу бачити й чути тебе. Але чому я не йду поруч з тобою, цього я, звичайно, і там зрозуміти не можу...»

Лист перевернув мені всю душу. Я написав Марії Луїзі і спитав, куди мені вислати їй гроші. І, ледве відіславши листа, пригадав, що вона тепер багата жінка. Вслід за першим я відправив другого листа. Нехай вона виїжджає негайно, нехай вона більше не вагається нам на лихо. Проте лиxo прийшло. Марія Луїза не приїхала і навіть не відповіла на лист. Може, за нею суворо стежили? Може, вона написала мені з Баї під впливом почуттів, які охопили її раптово і так само раптово згасли?

В листопаді мене разом із групою студентів послали в Ціттау на зустріч молоді трьох країн. Я був певний, що, повернувшись, застану дома листа від Марії Луїзи. Але протягом всієї наступної зими вона не писала мені. Вона взагалі мені більше не писала. Вона замовкла. Може, в якому-небудь з моїх листів було щось таке, що сильно її вразило? Або, може, вона поїхала з чоловіком кудись далеко — на Амазонку, в Манаус чи ще кудись? Певне, чоловік Марії Луїзи, враховуючи її пригнічений стан, придумав що-небудь, щоб розвеселити її. Поступово я зрозумів, що найближчим часом вона мені нічого не напише.

Сніг лежав на дахах і на вітах дерев, на бруківці він уже був розтоптаний і почорнів. Я думав про себе: в Бразілії не буває снігу. З дерев там не опадає листя. Тільки одне дерево скидається на північні дерева. Дикий мигdal. Може й людина міняється в країні, де все інше, ніж тут. Навіть Марія Луїза змінилась. Але ж ні. Ні. З нею не могло цього статись. Я все думав, а сніг давно розстав, і дерева в моєму кварталі зазеленіли. В цій частині міста росло мало дерев.

Капітан запросив нас усіх на урочисту вечерю.

— Такий звичай, — пояснив Садовський, — коли перетинають екватор.

— Невже на екваторі відбудеться хрещення новачків? — Бліду мовчазну супутницю черници раптом охопило хвилювання і страх. Коли вона вперше переїжджає через океан, на борт піднявся бог Посейдон, у нього була довжелезна борода з налиплими черепашками, а матроси хапали пасажирів і занурювали в якусь страшну рідину або намащували довжелезним квачем. І ніхто не карав їх за це, всі сміялися і галасували, вона сама

дуже потерпіла. Свідоцтво про хрещення і про переїзд через екватор, яке вона одержала потім, її зовсім не втішало.

Садовський слухав, лукаво примреживши очі. Він насолоджувався цим повідомленням.

— Панянко,— сказав він,— сестру Барбару оберігає від подібних витівок чернече вбрання. А взагалі цього разу ніхто не повинен боятися. Вас не примусять навіть пiti горілку, якою, сподіваюсь, нас пригощатимуть. Якщо наше товариство викликає у вас побоювання, ви зможете спокійно повечеряти, як завжди, на самоті або з сестрою Барбарою. А потім отримаєте справжнє свідоцтво про хрещення, і ніхто не вимастить вас смолою і не охрестить у помиях.

— Мені не потрібне свідоцтво про хрещення,— відповіла бліда худа панянка, яка стала говіркішою, очікуючи майбутніх подій.— Воно в мене вже є. Я приклала його до своїх проїзних документів. Атож, щоб не повторилося щось подібне.

— До проїзних документів? — запитав Садовський, очі його сміялися.

— Звичайно, на всякий випадок. Як доказ того, що я не потребую повторного хрещення.

Садовський повернувся до своєї сусідки, щоб приховати посмішку. Потім розповів мені: «Ця панянка тридцять років тому переїхала в один з великих монастирів Баїї. Але не черницею, а економкою. Дуже можливо, що з Польщі її пошлють назад, і вона буде супроводжувати іншу черницю, одну з тих, кого особливо цінують».

— Отже, в тому монастирі сестру Барбару особливо цінують?

— Очевидно. Я часто бачу, як вона вештається біля приміщення команди. Не тому, що її ваблять чоловіки. Вона розмовляла з багатьма моряками напередодні церковного свята, умовляючи їх не брати в цей день участі ні в яких розвагах. Я іноді спостерігаю за нею і слухаю, що вона говорить.

Старий Посейдон із тризубцем у руках і черепашками в бороді не прийшов на наше судно. Нас помилували. Адже серед нас на борту була не тільки черниця, а й відомий співак із дружиною та ще дружина консула. Це хрещення було б забавкою тільки для дітей, та й вони вже брали участь у ньому під час попередніх мор-

ських подорожей. Але на честь урочистої події була порушена субординація, і два пасажирських столи піdsу-нули до стола капітана.

Капітан був спокійний, привітний, але стриманий. Тепер, згадуючи минуле, я можу по-справжньому оцінити його зовнішність. У ньому можна було пізнати моряка, який під час війни разів вісім чи дев'ять возив боеприпаси в Мурманськ. На наше наполегливе прохання, він розповів про ці рейси, коли вони щоразу бували на волосинку від смерті. Для кожного з нас капітан знайшов потрібні слова. На мій подив, він набагато краще, ніж Садовський, знав усіх пасажирів. Знав навіть, що в старої жінки — няньки поляків, які жили в Ріо і подаювали їй на прощання різноманітні вовняні ганчірки, — син муляр. Цього разу на ній не було нічого вовняного. Вона була в чорній сукні й гарній шалі з торочками. Вона боязко сказала:

- Не знаю, чи зможе син мене зустріти?
- Ми самі посадимо вас у поїзд, — заспокоїв її капітан.

За столом Трібеля і Барча сиділа дуже вродлива чорнява сіроока жінка. Раніше я не міг роздивитися її обличчя, бо вона завжди сиділа до мене спиною. Кожні два роки вона відвідувала свою сестру в Бразілії. Вона вже плавала одного разу на «Норвіді» з іншим капітаном. Він добре знав родину її сестри і її чоловіка — архітектора в Гданську.

Навкіс від мене поруч із капітаном сидів мій сусід по каюті — Войтек. Сьогодні ввечері він був досить старанно вдягнений і поголений. Войтек не брав участі в нашій розмові. Він жадібно пив польську вишиївку. Я помітив, як капітан кілька разів уважно подивився на нього. Їхні погляди зустрілись. Але після цього Войtek почав пити ще більше.

Перед вечерею ми з Трібелем вгадували, що нам подасть кок на десерт: бразильську чи польську страву. Він приготував на диво багато чудових різноманітних страв із м'яса й риби, холодних і гарячих, сам розносив страву, сам розливав вино і тішився нашими похвалами. Він не всміхався й не сміявся. Його обличчя було величаво серйозне. Ні я, ні Тріbelь не вгадали, який на нас чекає десерт, — нам подали солодощі обох країн: ананасні чаші, наповнені м'якоттю і соком, золотаво-жовті печени банани, груші в шоколаді за польським рецептом і,

крім того, блискучі червоні яблука, до яких жадібно потяглися всі, особливо діти. Потім чудову каву й вишнівку, кок відкорковував пляшки на наших очах.

Я помітив, як тремтить Войтекова рука, коли він уже вкотре знову потягся за питвом. Але на цей раз пляшку перехопив перший помічник, щоб налити своїй сусідці.

Ми вже, здається, їли десерт, коли пролунав різкий гудок пароплава. Діти, штовхаючись, повискали з-за столу й побігли на палубу. Капітан засміявся:

— На екваторі ні на що дивитися.

Чи то від хвилювання, чи то відчуваючи, що за ним ніхто не спостерігає, Войtek швидко пив чарку за чаркою. А потім несподівано — в цей час усі мовчки, з насолодою вдихали аромат кави в освітленій промінням призахідного сонця кают-компанії — Войтек закричав:

— Не хочу! Я не хочу!

Капітан рвучко повернувся до нього, щось наказав. І Войтек замовк, ніби захлинувшись криком. Потім зірвав із себе краватку й комірець, став роздирати на собі кітель і сорочку. Перший помічник зіскочив з місця і схопив Войтека за руки. Поки він приборкував його, ввійшли два матроси. Перший помічник наказав: «Клебс!» І Клебс, приземкувай і слабосилій на вигляд, схопив Войтека, мов кліщами. Матроси потягли його геть. По їхніх обличчях було видно, що вони звикли до всього. Я промимрив собі під носа:

— Сподіваюся, не в нашу каюту.

Хтось відповів мені:

— Для цього є медичний ізолятор.

І пасажири були розгублені. Я вже почав побоюватись, що наше свято буде зовсім зіпсоване, але тут серед загального переляканого мовчання підвівся співак і скромно запитав, чи ми дозволимо йому заспівати. Всі радісно прийняли його пропозицію, намагаючись забути про навіженого Войтека. Ми прослухали коротенький співаковий вступ:

— Мій приятель поклав на музику мої улюблени вірші Норвіда. Норвіда, чиє ім'я носить наше судно. Я заспіваю вам одну з цих пісень.

Я й не підозрював, що маленький, поважний пан, котрій майже протягом тижня сидів навпроти мене, здібний на таке. Тепер мені було зрозуміло, хоч я й не дуже великий прихильник співу, чому плакали в Ріо його

співвітчизники, слухаючи в концертній залі його пісні. І ще я зрозумів, чому саме його послала країна як свого представника. Маленька співакова дружина пишаючись дивилася на свого чоловіка.

Після співу, який завершив свято, ми розійшлися групками хто куди. Співак із книжечкою в руках підійшов до нас із Трібелем.

— Ви повинні познайомитися з цим поетом, — мовив він. Співак добре розмовляв по-німецьки. Його голос і під час читання віршів залишався гучний. Він переклав нам кілька рядків:

За цією країною, де кожну крихту хліба,
що впала на землю, піdnімають побожно,
нудьгую я, о боже!

За країною, в якій вважається за гріх
руйнувати гніздо лслеки на груші,
бо воно належить всім,
за цієї країною нудьгую я.

Я нудьгую й за іншим.

За людьми, які вважають, що «так» — це «так», а «ні» —
є «ні».

І відрізняють світло від тіні.

Де ні кому немає діла до мене.

І так воно й повинно бути, бо я не залишив там друга.

За цією країною нудьгую я, о боже!

Співакова дружина дивилася тихо й привітно. Вона пояснила, що цю книжечку вони завжди возять в чено-дані. Як вони зраділи, що судно носить поетове ім'я!

Пасажири з повагою ставилися до Трібеля й до мене. Вони уступали нам затишне тінисте місце під трапом і не займали його навіть тоді, коли Трібель, раптом розхвилювавши, починав ходити туди й сюди по палубі.

Те, що Трібель розповідає, а я його слухаю, стало для них, очевидно, невід'ємною частиною нашого плавання. І якщо я напочатку ще здивовано міркував, чому Трібель розкриває мені, сторонній людині, свою душу, то тепер я тільки напружено вгадував, як же буде розвиватися його історія. Я вже вважав, що, розповідаючи про це саме мені, він поступає правильно.

Він сказав:

— Ви повинні знати, що ні останній лист від Марії, якого я одержав, коли від неї вже давно перестали надходити листи, ні чекання не заважало моєму навчанню. Навпаки, це ще більше сприяло йому. У відчаї я ніби придумав для себе відчайдушний девіз: «Саме тепер, не-зважаючи ні на що».

Я вже обрав собі тему для майбутньої дисертації. Через кілька тижнів мав стати асистентом відомого спеціаліста з внутрішніх хвороб професора Фрішауфа. Поступово я зрозумів — і це було головне, — що заняття допомагають підкорити час. Може, я несвідомо відчув, що колись залишуся сам із безжалісним нескінченним часом, і разом з тим сподівався, як на чудо, що якогось дня Марія Луїза несподівано ввійде до моєї кімнати. Потайки від усіх приїде й прийде до мене, а я, я до того часу багато чого досягну.

Звичайно, я не припиняв спроб розшукати її. Пригадуючи то одного, то іншого товариша шкільних років, писав кожному з них, просив подати про себе звістку, повідомити, як йому живеться, і ніби між іншим запи-тував, чи не зустрічав він Марії. Майже всі, кому я написав, відповіли порівняно швидко. Вони, очевидно, догадувались, яке важливе для мене це питання, проте ніхто з них уже давно не зустрічав Марії. Один писав, ніби йому розповідав його дівер, що вона переїхала в інше місто, в Ресіфі, а інший висловлював навіть припущення, що вона виїхала до Сполучених Штатів. Задно вони повідомляли мені різні новини, наприклад, що Варгас удруге став президентом і, схоже, на цей раз збирається правити вже ліберальними методами. Несподівано він звільнив частину в'язнів. Мені писали про те, що мене зовсім не цікавило, наприклад, що Еліза побуває на гастролях у багатьох країнах. Один із моїх знайомих, повідомляючи про відсутність Марії в їхньому місті, додав, що тітка Ельфріда вже не працює в магазині. Очевидно, Родольфо став опікуватися нею. Отже, за словами одних виходило, що про Марію Луїзу вже років два ніхто не чув, за словами інших, тижнів два тому хтось бачив, як вона виходила з машини марки «шевроле». Вона була чудово вдягнена і, широко усміхаючись, привіталася з ним. Кажуть, що вона здебільшого живе в будинку, який Родольфо дістав у спадок від батька.

Певна річ, бувало, що мені подобалась яка-небудь дівчина на нашему факультеті; може, збоку я здавався закоханим у неї, і дівчина раділа цьому. Признаюсь відверто, я й зараз дружу з однією дуже молоденькою дівчиною. Але ми просто приятелі, та й годі. Бо у стосунках з нею, так само як і з іншими, обов'язково настане хвилина, коли вона спитає: «Чому ти не все розпові-

даєш? Ти щось приховуєш. Ти розумієш, про що я говорю?» Якщо такі запитання повторюються надто часто, я відповідаю: «Так, я вже протягом багатьох років кохаю одну жінку. Нема надії на те, що вона приїде. Але я не можу відмовитися від чекання. Будь ласка, більш ні про що мене не запитуй». Як правило, після цього наше знайомство закінчувалось.

А тим часом Стокгольмська відозва вже облетіла весь світ. На Корею було вчинено напад. У Варшаві відбувся Другий конгрес прихильників миру. А в серпні 1951 року в Берліні була велика зустріч молоді та студентів. Густав, з яким я далі приятелював — він навчався на економічному факультеті й повинен був цього року закінчити навчання, — радів моїй активності. Однак він ніколи не запитував, що сталося з великим коханням, яке так довго полоняло всі мої думки. Я б ухилився від прямої відповіді, сказавши: «Я все ще чекаю». І він здивовано запитав би: «Ще й досі?»

Мабуть, тільки батько здогадувався про мою незгасну надію. Коли я приїжджав до нього, він мене ні про що не запитував. І саме тому я відчував, що він усе розуміє. Тільки одного разу, коли я радився з ним з приводу досить рідкісного захворювання нирок, він сказав усміхаючись: «Пам'ятаєш, у шевця Теодозіо був такий напад хвороби, і ви вдвох покликали мене на допомогу?» Кілька хвилин ми помовчали. Очевидно, він вдивлявся в моє обличчя, тому що раптом сказав: «Я думаю, у Марії Луїзи вже давно є дитина. І турбота про дитину заступила їй усе».

Я нічого на це не відповів, та я ні про що й не думав.

Одного разу — в мене вже давно була власна кімната — до мене прийшов лікар Гейнц Шульц, з яким ми довго жили разом в студентському гуртожитку. Він був трохи старший за мене і працював асистентом у хірурга. Він сказав: «Я розшукав тебе ось у якій справі: у моого професора є приятель — професор Дальке з Лейпцига. Ти, мабуть, чув про нього: всесвітньовідомий анатом. Він, очевидно, перший німець, якого після війни запросили за кордон. На велику виставку в Сан-Паулу. Тепер ти, мій любий, догадуєшся, про що піде мова? Я думаю, ти не проти знову відвідати Бразилію, друзів і знайомих, яких ти там залишив. А професорові Дальке потрібний перекладач, бажано, лікар. Річ у тім, що — хоч

це й ускладнює вашу подорож — ви повинні взяти з собою в Сан-Паулу анатомічну модель жінки, всі органи якої виготовлені зі скла і освітлюються електрикою. Це дуже складна й дуже вдала спільна робота техніків і лікарів. Я бачив Дальке у свого професора, спочатку він просто обурювався скляною супутницею, яку йому нав'язують. Але потім заспокоївся. Напевне, зрозумів, що на виставці такий експонат справить велике наукове, а значить, і політичне враження. Коли він сказав, що йому потрібен надійний супутник, я відразу ж подумав про тебе. І переконав свого професора підтримати цю пропозицію. Таким чином, якщо ти погодишся, все буде гаразд». Я погодився й подякував. Мені вдалося приховати почуття, що охопили мене: величезна радість і такий само великий страх. Невже я й справді невдовзі побачу Марію? Де? Як? Чи зумімо ми знайти потрібні слова?

Мене познайомили з професором Дальке. Він справив на мене враження гоноровитої і самозакоханої людини. Звертався він до мене з удаваною приязнню і жартами, мов особа царського сану, яка бажає продемонструвати народові свою доброзичливість.

Ми разом оглянули скляну жінку. Оскільки на виставці Дальке мав давати пояснення, а я — ці пояснення перекладати, ми вмикали світло й обмірковували, який текст матиме успіх у відвідувачів. Під час таких репетицій ми багато й широко сміялися. Дальке перестав гоноритися, однак лаявся, що його перетворюють на циркача. Я втішав його, пояснюючи, що скляна модель — чудо техніки, й розповідав про чудових лікарів, які працюють у Бразилії. Деякі з них — друзі моого батька. Там ми зможемо сприяти поширенню знань, адже на виставку, безумовно, будуть приходити, крім інтелігенції, найрізноманітніші люди, неосвічені, забобонні.

Дальке кивав головою з посмішкою дорослої людини, перед якою жовторотий молодик просторікує про свої сподівання.

Скляну жінку під нашим наглядом упакували в ящик. Ми урочисто пообіцяли оберігати її. Я подумав, що ця обіцянка буде головним чином моєю турботою: Дальке не справляв враження людини, яка весь час перевіряє, чи наш вантаж іде з нами і чи добре він зберігається. Спочатку він взагалі хотів летіти літаком, але несподівано змінив свій намір. Він узяв з собою багато речей — прилади й наукові книги,— кажучи, що обіцяє

усе це привезти друзям. Він вирішив, що летіти з таким вантажем буде надто дорого. Не може ж він вимагати від держави, щоб вона оплачувала всі його примхи.

Я, як і обіцяв, весь час наглядав за ящиком зі скляною моделлю. На професора Дальке, на його вантаж і його розмови я звертав значно менше уваги.

Ящики й скрині їхали разом з нами. Спочатку до Варшави, а звідти до Гдині, де стояло наше судно. У Варшаві я повинен був залагодити всі справи, пов'язані з нашою далішою подорожжю і транспортуванням скляної жінки. Через це я майже не бачив міста, тільки пам'ятник Варшавського повстання і пам'ятник повстання в гетто — всі жахи гетто згоріли і перетворилися на попіл у полум'ї повстання; я відчував, що неодмінно повинен побувати тут. Місто, спалене вермахтом під час відступу, чорне, як вугільна шахта, до часу нашого приїзду значною мірою було вже відбудоване. Хоч на місці колишнього гетто, де височить пам'ятник, не залишилось ні руїн, ні слідів історичних подій, там ще не побудували будинків і не насадили садів, як тепер. Це була пустеля, від вигляду якої стискалося серце, пустеля, яка не простить людям забуття.

Треба сказати, що під час нічного відвідування пам'ятника Варшавського повстання і пам'ятника повстання в гетто я зовсім не думав про себе. Тут усе нагадувало про страхіття нацизму і війни, про які я не міг не думати, і водночас все це було беззаперечним доказом того, що всякий злочин рано чи пізно викличе відсіч, а за нею й розплату. Так, протягом тих кількох годин я не думав про себе, забув про мету нашої подорожі й навіть про мое кохання до Марії Луїзи.

Коли я говорю, що забув про своє кохання, не подумайте, що Марія Луїза зникла з моїх думок і почуттів — ні, я просто відірвався від постійних болючих роздумів, ніби вони не личили до цього місця. Мені здавалося, що Марія Луїза йде поруч зі мною. Ми обоє мовчали, приголомшені так, як це буває тільки в молодості.

У Варшаві ми з Дальке пробули недовго, і я нічого іншого оглянути не встиг. Дальке сам роз'їжджав по місту. Потім він розповідав багато чого про великі роботи по відбудові міста. Пам'ятаю, він говорив про те, скільки страждань завдавали німці іншим народам. Не хочу бути несправедливим до нього. Але сам він був під час

війни офіцером. Цілком можливо, що й він завдав кому-небудь горя.

Далі ми поїхали з нашим ящиком у Гдиню. Я вже здалеку побачив наше судно і окинув його поглядом моряка. В Європу я повертаєсь на французькому кораблі. Це було вантажне судно з кількома каютами для пасажирів, на зразок нашого «Норвіда». Майже нове, воно виблискувало білою фарбою. Мені воно дуже сподобалось. Капітан і помічники були інші, а кок, як не дивно, той самий, що в нас зараз.

Ледве ми піднялися на борт і ще не встигли вийти з гавані, як Дальке став говоркіший. Коли ми відчалили, він здався мені радісно збудженим.

Ви розумієте, я сам так хвилювався, що мені було байдуже до запитань Дальке: все, що він робив, я бачив ніби крізь якусь завісу. Відчуття, що Марія Луїза супроводжує мене, зникло. «Вони, безперечно, прочитують списки пасажирів,— думав я.— Адже Родольфо — комерсант. Там знають, що незабаром прибудуть Трібель і Дальке. Чи зустріне вона мене? Чи, може, уникатиме зустрічі зі мною? Чи поїде вона зі мною?»

Дальке був дуже задоволений своєю каютою. Він швидко заводив знайомства, чудово розмовляв англійською мовою. Але й мене він не залишив без уваги, хоч мені було б приемніше побути на самоті з моїми тривогами. Дальке хотів усе знати не тільки про Ріо й Сан-Паулу, він розпитував мене й про Монтевідео та інші латиноамериканські столиці. Зараз я розумію, що обидва ми не виявили достатнього інтересу ні до того, що бачили, пропливаючи через Каттегат і Скагеррак на південь до Антверпена, ні один до одного. У кожного були свої причини для хвилювання.

Пізніше я дорікав собі, що мало уваги звертав на свого супутника, але потім, уже дома,— а дім для мене тепер, без усякого сумніву, країна, де я живу і працюю,— мене заспокоювали, що однак я не зміг би змінити ні цієї людини, ні її намірів. З усієї подорожі я запам'ятав тільки, як на датському березі нам хтось показав замок, запевняючи, що в ньому Гамлет побачив привид свого батька.

Дальке часто провідував мене, і цього разу, зайшовши в мою каюту, він, дивно посміхаючись, запитав, чи, бува, не привид полонив мої думки. Я відповів:

«Ні, не привид, а людина з плоті й крові».

«Так, так. Мені розповідав ваш друг, що в Бразілії у вас є близькі знайомі».

Я відповів коротко:

«Так». А про себе подумав: «А що тобі до того?»

Проте під час довгої подорожі він часто робив мені подібні натяки. Наприклад, казав: «Як вам, мабуть, важко було звикнути до Берліна?» Або: «Невже ви змогли звикнути до Німеччини?»

Я відповідав йому сотні разів, що головне для мене — моя робота і порядні друзі. Під час таких розмов він допитливо дивився на мене. Ніби хотіла, про що запитував, хоч, я певен, йому було байдуже до моїх почуттів.

В Антверпені пароплав узяв на борт ящики з цвяхами, болтами і всілякими інструментами для механіків. Я майже весь час був у вантажному трюмі, стежачи за тим, щоб не пошкодили нашого ящика. Крім того, в мене не було документів, які б дозволяли мені залишити судно й зійти на бельгійський берег.

Я здивувався, коли, піdnявши на палубу, дізнався, що до Дальке приходив якийсь відвідувач і, діставши дозвіл зійти на берег, Дальке подався з ним у кав'янню.

Після Антверпена ми вийшли у відкритий океан.

Про ту подорож через океан я можу розповісти не-багато. Взагалі все було те ж саме, що й зараз, тільки ми пливли в протилежному напрямку. Але серце мое було сповнене непевністю й тривогою. Вам, Гаммер, я можу розповісти тепер усе. Я розумію, як усе сталося, майже розумію, а коли я, як бачите, отак відверто говорю з вами, хто знає, чому саме з вами, мені стає все ясніше. Ви вже наполовину знаєте, чому...

Напередодні нашого від'їзду — я мав на увазі цей, останній від'їзд, коли ми з вами познайомились, — мене приголомшила одна зустріч, остання. Буде неправдою, коли я говоритиму, що тепер мені все зовсім ясно. Скажете мені, будь ласка, потім, що ви думаете про цю зустріч. Вона підвела підсумок усьому тому, про що я розповідав вам під час нашого плавання. Проте мені не хотілося б вас затримувати. Адже вам, напевне, цікаво було б порозмовляти й з іншими людьми?

Я відповів широко:

— У мене вистачить часу, я кожного дня встигаю поговорити і з іншими пасажирами. Але мені хочеться дізнатися, що ж все-таки сталося з вашою Марією Луїзою.

— Коли наша подорож закінчувалася, Дальке втратив бажання розмовляти зі мною. Він знайомився головним чином із пасажирами, які розмовляли англійською мовою. Те, що цікавить нас, Гаммер, мене й інших, наприклад Барча,— зорі в небі, літаючі риби в океані,— до цього всього Дальке був зовсім байдужий. Іноді він розпитував мене про визначні місця Бразілії, і я не без здивування помічав, як змінювався його настрій і його поведінка.

Чим менше часу лишалося до приїзду, тим тяжче ставало в мене на душі, мене охопили сумні, незрозумілі передчуття. А Дальке ставав усе веселіший і жвавіший.

Увечері ми пропливли повз великий, огорнений туманом острів, ви його тепер знаєте. Я сказав Дальке, що це своєрідний аванпост Бразілії, і він із задоволенням потирав руки. Мені цей його рух страшенно не сподобався. Але я більше про це не думав. Яувесь був поглинutий чеканням.

Раптом, не звертаючи уваги на схвилювану розповідь Трібеля, до нас підбігли польські дітлахи. Вони прощось весело кричали, що саме — ми не розуміли. Вони просто не дали Трібелю розповідати й потягли нас за собою.

Майже всі пасажири зібралися на носі корабля і, весело усміхаючись, зацікавлено дивились у воду. Велика зграя дельфінів супроводжувала наш пароплав. Їхні писки з великими косими очицями висовувалися з води і дивились на нас, ніби запрошуючи погратися з ними і бажаючи вияснити заодно, що за істоти пливуть на цьому судні. Вони пливли так само швидко, як і ми, і без будь-яких зусиль могли плисти ще швидше. Видно, що їм було приемно, не відстаючи від нас, ганятися один за одним. І весь час вони поглядали вгору, на нас. Вони дуже скидалися на виводок щенят, які вміють стрибати по воді.

Я відчув себе таким само щасливим, як і дельфіни, що раділи хтозна-чому. Тепер я був цілком задоволений морською подорожжю. Мені спало на думку, що, коли б я залишився з сім'єю в горах, то не побачив би нічого подібного.

Дельфіни живуть у воді і стрибають у воді, але в них справжні обличчя, може, ще справжніші, ніж у деяких людей, таких, наприклад, як Дальке, про якого ме-

ні розповідав Трібель. Я навіть подумав: усе, що привело мене на це судно,— недогляд моїх колег і довганаудна подорож в Ріу-Гранді-ду-Сул,— все це вже залишилося позаду. Від радості я забув про все погане. Мені хотілося, щоб дельфіни весь час пливли поруч з нами.

Проте через кілька хвилин вони раптом зникли в океані, напевне, який-небудь дельфін подав знак. Трібель зітхнув. Його обличчя змінилося. Деякий час ми ще дивились на воду, але вона здавалася позбавленою всякого життя, порожньою. Нам нічого не залишалось, як повернутися на наше звичайне місце.

Трібель повів розповідь далі:

— Ми причалили в Ріо. Дальке, ще й до цього радісно збуджений, схильовано закликав мене милуватися ландшафтом, що відкрився перед нами, неначе я був тут уперше. Виявилося, що пароплав не зможе тільки заради нас відправитися в Сантус, порт біля Сан-Паулу.

Коли спустили трап, я боязко оглянув причал. Правда, я знов, що тут зустрічають пасажирів дуже рідко. І все ж на нас чекав перекладач, якого надіслала адміністрація виставки. Він дуже здивувався, почуавши, що я розмовляю по-португальськи не гірше за нього. Нічний поїзд, повідомив він, доставить нас і наш вантаж в Сан-Паулу. Це був маленький, смуглій, ввічливий чоловічок. Він одразу ж пішов із нами в митницю. Як і за часів моєго дитинства — ніби з тих пір кораблі приходили безперервно, а втім, вони й приходили безперервно, — у величезному приміщенні юрмився різноманітний натовп. Ми майже годину чekали на наш вантаж. І зрозуміло, адже цього разу тут не було моєго проно зливого дядька, який усе міг прискорити. На нашому довгому, схожому на домовину ящику було старанно виведено: «Відкривати обережно!» на німецькій, португальській, польській та багатьох інших мовах, отже митники, звичайно, були не від того, щоб подивитися, що ж там заховане. Вони обережно й повільно підняли кришку, ойкаючи й охаючи дивилися на бліскучу скляну жінку. Доторкнувшись до неї вони не наважились.

Тим часом до нашої групи підійшов сивий, гарно вбраний добродій, що скидався на європейця. Я не звернув уваги на його привітання, тим більше, що воно адресувалося тільки Дальке. Дальке промимрив, що це його родич.

Мою увагу привернула інша особа. Серед величезної

кількості людей, що снували по таможні, серед чемоданів і ящиців з'явилася літня жінка в сірій сукні, на вигляд місцева, а не приїжджа. Вона не стояла на одному місці, чекаючи вантажу, а з'являлася то тут, то там, мов кажан чіпляючись за кожний виступ. Досить було мені окинути поглядом величезну залу митниці, як на очі потрапляла ця жінка. Щось у ній здалося мені знайоме.

Я стежив, щоб наш ящик закрили як слід. Доктор Далярке займався тепер тільки своїм родичем. Але як тільки я підвішив очі, мій погляд натрапляв на ту жінку в сірому одязі. Вона кружляла серед приїжджих, між групами ченців, у натовпі дивно втягнутих мулярів і селян. Я помітив, що вона кружляє все ближче коло нас. Сумнівів не було, вона шукала мене.

Замість того, щоб просто, як зробив це родич доктора Далярке, підійти й заговорити, вона на відстані подала мені знак, що має щось сказати. Я відразу пригадав, звідки я її знаю. Це була Емма, німецька служниця, що працювала у тітки Ельфріди після того, як вигнали Оділію.

Коли вона, нарешті, підійшла настільки, що могла мене почути, я покликав її:

«Це ви, Еммо? Що ви хочете мені сказати?»

Вона відповіла скромно й рішуче:

«Так, пане Ернесто, це я. Мені необхідно поговорити з вами».

«Але ми повинні зараз їхати в Сан-Паулу, на велику виставку», — відповів я.

«Тоді я розшукаю вас завтра там. Я повинна поговорити з вами якомога скоріше».

«Де Марія Луїза?» — вирвалось у мене.

Вона сумно відповіла на ходу:

«Де ж їй бути? На небі у господа-бога. Завтра я все вам розповім».

Вона зникла так швидко, що вся наша зустріч здалася мені невірогідною...

Тільки поступово до мене дійшло те, що вона сказала. Ні, я не відчув страшного болю. Мені здалося, ніби я передчував, що мені загрожувало. Виришаючи в дорогу, я вже чекав горя. Я подумав, що, як тільки зійду на берег, станеться щось непоправне.

І ось воно сталося. Настала повна порожнечча, як тоді, коли Еліза повідомила мені, що Марія не приїде. Ні, мабуть, тоді ще залишалася надія — може, щось змінить-

ся в майбутньому і мені вдасться знову зустрітися з нею,— спроба, від якої не можна відмовитись, поки кохана людина жива.

Здається, я розмовляв з людьми, що оточували мене,— з митниками, з перекладачем, з Дальке. Але напружене бажання почути Еммину розповідь наростало. Як тільки Емма розповість мені все, я знову побачу Марію Луїзу. І якщо вона й справді померла, то для мене вона буде все ж менше мертвою.

Ми закінчили справи на митниці, її представник виставки повіз нас до найближчої *churrasqueria* — їдаліні, де подають смажене м'ясо. Мене глибоко вразив звичний здавна і несподіваний зараз запах пригорілого м'яса, що шкварчало на слабкому полум'ї. Я підвівся й підійшов до вогню, а потім, пересилуючи страшне оціпленіння, вийшов на вулицю. Це було для мене необхідно. Необхідно було вдихнути пахощі фруктів біля найближчого рундука. Я мало не знепритомнів, бо разом із цими пахощами в мені піднялося все, що я забув: як я разом із дівчинкою з нашої школи вперше робив покупки на маленькому вуличному базарі. Як вона готувала нам, мені й батькові, ласощі з авокадо. І всі зупинки на шляху в Конгоню, і чорних обідраніх дітей із надрізаними апельсинами в руках. Вам це важко зrozуміти. Я вдихнув усе це і вперше зрозумів: вона більше ніколи не зможе цього вдихнути.

Я повернувся до нашого стола. Всі вже майже закінчили їсти. Перекладач замовив фрукти, їх поставили перед нами на великому блюді. Дальке невміло чистив манго. Моя ревнівість до плодів цієї землі була такою безтямною, що я ладен був вибити манго з його рук.

Вночі ми поїхали в Сан-Паулу. Виставка була, мов гамірливий барвистий світ у світі неперевершеного гамору й барв. Наша скляна жінка, освітлена зсередини електрикою, як тільки ми її розпакували, привернула до себе надзвичайно багато глядачів. Я роздавав проспекти. Відвідувачі вивчали їх і перевіряли, чи на місці у скляного створіння печінка й нирки, легені й серце. Деякі з них, вражені до глибини душі, лише пильно розглядали скляну жінку.

Ми з Дальке часто сміялись. Іноді підходили юнаки, приголомшенні тим, що дівчата, з якими вони цілюються, побудовані всередині саме так. На жаль, я звертав мало уваги на Дальке.

В кінці дня серед натовпу промайнуло похмуре Еммине обличчя. Вона мимохідь глянула на наш експонат. Їй було байдуже, чи жінка складається з плоті й крові, чи зроблена з прозорого скла.

Вона дочекалася, поки погасили світло й відвідувачі розійшлися. Їй довелося ще почекати, поки ми заховали нашу жінку в ящик і передали нічним сторожам. Я запросив Емму до ресторану. Вона сказала, що вже повечеряла в родичів, оскільки вночі повинна їхати додому. Вона звільнилася тільки на цей день. Пані Альтмайєр — це була Ельфрідина тітка, Емма завжди називала її на прізвище — живе в другому кінці міста з того часу, як полишила торговлю. «Я працюю в готелі, — розповідала Емма. — Мені це більше подобається, ніж служити в господині. Нелегко мені було з вами. А тепер, якщо я хочу, мене може підмінити двоюрідна сестра».

Я пригадав, як нам свого часу не сподобалася ця Емма. І все ж незабаром вона стала незамінною: ми посилали її одне до одного з записками й дорученнями.

Я випив уже кілька чарок, коли Емма повільно й сумно почала: «Мій шеф завжди одержує список приїжджих. На минулому тижні він покликав мене: «Погляньте-но, Еммо, може, ви знаєте таких — Дальке і Трібель. Вони прибудуть на виставку в Сан-Паулу...»

Немає потреби, мій любий пане Ернесто, розповідати вам, що означав для Марії Луїзи ваш від'їзд. Самотність — це пекло для Марії Луїзи. Я, наприклад, — я все життя сама. Я не звикла до товариства.

Коли ви поїхали, Марія Луїза лежала мов закам'яніла, вона не плакала і не кликала вас. Це тривало не години, а дні. Її тітка не знала, що робити, вона потерпала за життя дівчини і, нарешті, покликала Елізу. Ви ще пам'ятаєте Елізу, її подругу?

«У вас немає рояля, — сказала Еліза. — Ходімо до нас, і я заграю тобі все, що мені найбільше подобається останнім часом. Тільки не відмовляйся. Я запросила ще кількох друзів. Повечеряємо, послухаємо музику».

Відтоді Марія почала часто ходити до Елізи.

Серед Елізиних гостей майже завжди бував Родольфо, котрий, як ви вже знаєте, здавна був закоханий у Марію Луїзу. Вона й чути про нього не хотіла. Через вас. Він іноді до півночі простоював біля наших дверей. Які квіти він їй присилав і які рідкісні подарунки! А во-

на тільки сміялася. Через вас. Потім вона стала часто ходити вечорами до своєї подруги.

Незважаючи на це, вона страшенно чекала ваших листів. І часто бігала на пошту запитати, чи не загубився де лист. Коли приходив лист, написаний вашою рукою, вона жадібно, як голодна, перечитувала все до останньої літерки, навіть адресу. А потім падала на ліжко.

Одного разу я спитала її: «Що ж буде? Ви поїдете до нього чи він повернеться сюди?» — І тут її прорвало. Спочатку тихо, потім все гучніше й, нарешті, страшенно схвилювана, вона призналася мені, саме мені, бо більше нікого в неї не було — Еліза для цього, мабуть, не годилася, тітка також, а Родольфо тим більше — до того ж їй треба було виговоритись по-німецьки: «Хто знає, чи побачимося ми! Звідки він візьме стільки грошей, щоб приїхати до мене або вислати їх сюди, щоб я приїхала до нього? Все, що ми придумали, — дитячі мрії. Але він все ще вірить, що ми зустрінемось, і навіть скоро. І я, коли читаю його листи, його сповнені дивною вірою листи, я сама починаю вірити, що наша зустріч близька...»

Але йшли дні. Минали тижні й місяці, і з них виріс рік. І ніби вві сні з цього року народився новий і, хоч ніхто цього не просив, третій.

Дорогий пане Ернесто, ви ж знаєте, що самотність для Марії Луїзи була мукою. Вона часто розчиняла двері й гукала: «Ернесто!»

Не буду більше розповідати про ці часи. Думаю, нарешті, вона переконалась у тому, що немає дороги від вас до неї або від неї до вас. Ви справді хотите, пане Ернесто, щоб я розповіла вам про все?»

«Звичайно, розповідайте все, як було...»

«І от якось до мене прийшли Родольфо і Марія. Вона обняла його за шию. Марія Луїза вся сяяла, чи, може, мені тільки так здалося? Вона сказала: «Ти перша, кому ми довіряємо нашу таємницю: ми заручені...»

Хоч я завжди сумнівалася в тому, що ви повернетесь, я подивилася на Марію мòв на навіжену. Адже вона була ваша, і тільки ваша наречена. Перед богом і людьми. Все інше було неможливе. Не гроші на дорогу, а успадковане від батька багатство, будинок на руа Дан-тас дав їй Родольфо.

Якось вона сказала мені: «Щоночі — сама. І скільки ще таких ночей?» Більше вона ніколи так не говорила. Але я часто чула, як гірко вона плаче. Тільки ночами.

Ніби тільки тепер вона пізнала, що таке самотність. Так, вона гірко плакала й після заручин.

Вона, як і раніше, показувала мені ваші листи. А одного разу сказала: «Якщо їхати до нього, треба їхати негайно. Еліза позичить мені грошей, Ернесто їй відразу ж вишло їх. Як ти гадаєш? І справді, отак просто візьму й поїду».

Я не була впевнена в тому, що Еліза позичила б їй гроші. Але я раділа, що вона знову вірить у вашу зустріч. Потім вона перестала показувати мені листи. Її обличчя насуплювалося, коли вона їх читала. І якось вона вигукнула: «Він не розуміє, що можна, а що ні, і, якщо можна, то як його здійснити...»

На весілля я пішла, щоб помилуватися її вродою. Взагалі я не надаю значення вроді. Але Марію Луїзу любила, наче власну дитину. Її обличчя було біле як сніг. Тут зовсім не буває снігу. Ну, як квіти в її волосці. Вона наділа вінок нареченої з гідністю і по праву.

Після весілля я багато допомагала їй у будинку на руа Дантас. Я залишалася там ночувати, коли вони з чоловіком їхали кудись, — це траплялося досить часто. І ще коли треба було особливо вишукано прийняти гостей. Пан Родольфо надавав великого значення добре поставленому господарству в домі. Марія Луїза швидко освоїлася зі своїм становищем. Я не пам'ятаю, щоб вона плакала після весілля. Ні, більше вона не пла-кала.

Але якось вона підсіла до мене в куточек за кухонною шафою, це й раніше було її улюблене місце, і несподівано, як грім серед ясного неба, пролунали тихі й пристрасні слова: «Ой Еммо, що б я робила без тебе! Ти знаєш все моє минуле. Моє теперішнє життя нестерпне».

Я спитала: «Хіба в тебе не досить коштовностей, які можна продати? Потайки. Хіба ти не можеш просто поїхати до нього? Або викликати його сюди, до себе?» Вона відповіла: «Ой Еммо, хіба ти не знаєш законів цієї країни? Тут немає розлучення. Мені ж ніхто не продаст квитка без дозволу Родольфо. А якщо він приїде сюди, я — дружина Родольфо! Що ж це буде за життя?»

Вона знову, як і раніше, стала чекати ваших листів. Я стежила, щоб Родольфо їх не перехопив.

Ернесто, чому ви не приїхали?

Одного разу її чоловік наполяг на тому, щоб влаштувати великий урочистий прийом. Марія Луїза — я чула від неї і бачила це по ній — зневажала гостей, яких пан Родольфо неодмінно хотів запросити. Адже він був комерсант і запрошуав тих, хто був йому корисний у справах. Марія Луїза спочатку заперечувала, потім погодилася. Ми приготували страви. Марія Луїза була вишукано вбрана. У пишній золотавій сукні вона скидалася на одну з статуй у церкві в Белу-Орізонті. Вона попросила мене залишитись і переночувати в неї, бо після таких гостей у будинку завжди панувало страшенне безладдя. Ну, а я звикла працювати в готелі, прибираю все дуже швидко. Мені це неважко. Раз-два — і все знову як було, чисто й гарно.

Оже, заради Марії Луїзи я залишилась у них. Я гадала, що вона захоче виспатись. Але ж ні. Другого дня — Марія завжди рано вставала — вона з'явилась у мене на кухні з купальним костюмом під пахвою. Вона сказала: «Еммо, я швиденько покупуюсь, а ти поки що приготуй каву. Ми вип'ємо разом на кухні, як колись».

Не минуло й двадцяти хвилин після того, як вона пішла, — ви знаєте, руа Дантас біля самого моря, — як раптом до будинку вбігли незнайомі схильовані люди. «Тут живе ця красуня?» І відразу ж внесли Марію Луїзу. О боже! Її викинуло на берег. Ніяких видимих поранень. Тільки бліда вся, як на своєму весіллі.

Люди сперечалися: чи вона просто втопилася і її потім викинуло на берег, чи відразу хвиля вдарила її об скелю.

Загинуло дитя, яке я любила, як своє власне, хоч у мене й не було своїх дітей. Мені здається, що власних дітей не люблять так, як я любила Марію Луїзу.

Саме ви, пане Ернесто, повинні зрозуміти, що це була не випадковість. Рано-вранці вона виходить із дому і не повертається живою. Звичайно, біля берега є круті скелі. Але є й пологі, з яких молодь любить сковзатися вниз у воду. Дехто пропливає між скелями у відкритий океан і назад.

Марія Луїза добре все це знала. Вона точно знала, де є водоверті. Вона навмисне вибрала місце, яке їй було потрібне.

Ернесто, чому ви не приїхали вчасно? Може, «вчасно» було ще два роки тому. Я маю на увазі, за два

роки до її смерті. А тепер ви раптом з'явилися, коли вже пізно. Якщо ви приїхали тепер, значить, могли приїхати й раніше...»

З цими словами Емма підвелася. Вона навіть глянула на свій наручний годинник. Мабуть, це було її звичкою, ось так настанці, вже на ходу, говорити те, що мало важливé й навіть вирішальне значення для інших. Вона слабко потиснула мені руку. Я ступив до дверей і спітав, де живе тепер Еліза «За містом. У неї є будинок і сад».

Хоч Емма й була суха і, як я гадав, нездатна ні на які почуття, вона все ж зуміла зробити так, щоб я зрозумів свою провину тепер і назавжди.

Не знаю, як я зміг працювати далі на виставці після Емминої розповіді. Я перекладав пояснення Дальке, дещо додаючи до них, і роздавав проспекти. Виставочний комітет запросив нас у кінці тижня на прощальний банкет. Для співробітників виставки були заплановані також поїздки по Сан-Паулу й на одну з великих ферм, щоб показати, як росте кофе, як його збирають і сушать. Потім на фермі мав бути влаштований обід — проста ситна їжа і кава, скільки душа забажає.

Я не мав жодного бажання брати в цьому участь. І хоч я ніколи не відчував особливої симпатії до Елізи, все ж вирішив відшукати її до від'їзду, бо знов, що більше не матиму можливості її побачити. До того ж іще хлопчиком я разом зі шкільними товаришами бував на кофейних плантаціях у їхніх родичів. Я знов, як ростуть кофейні кущі, — на одних уже висять зрілі плоди, інші ще цвітуть, як навесні. Запах, коли просівають і смажать кофейні боби, був мені добре знайомий. Запам'ятались мені й мелодії селянських пісень, у яких ідеться про часи рабства, й побудовані у колоніальному стилі панські будинки, що здебільшого непогано збереглися.

Я вибачився: перед від'їздом мені треба відвідати знайомих у Ріо. Потім я попросив робітників старанно впакувати нашу скляну жінку; я сам пильно стежив за їхньою роботою. Мене дуже здивувало, коли до мене зненацька підійшов професор Дальке і роздратовано накинувся на мене. Чого це я надумав тягти з собою ящики? Багато гостей хотіли б ще раз спокійно, без відвідувачів оглянути експонати. Та й він сам дав слово в Берліні не спускати очей зі скляної жінки.

Я не міг собі навіть уявити, що Дальке може настільки не володіти собою, щоб кричати на мене, як на школяра. Його поведінка здалася мені дуже дивною, зовсім неприпустимою і навіть підозрілою, хоч я сам не міг пояснити чому. На щастя, робітники, які кудись поспішали, не звертаючи уваги на Дальке, забили довгий ящик цвяхами.

І поки Дальке, весь червоний, затинаючись од люті, вимагав розпакувати наш вантаж, ящик, за моєю вказівкою, був уже на шляху до вокзалу, а може, навіть у поїзді Сан-Паулу — Rio. Про це я не без іронії повідомив Дальке, а оскільки велике горе робить нас, як відомо, невразливими до нахабства, підлоти й недобропорядності, я спокійно, але різко запропонував Дальке вибирати в размові зі мною інший тон. Напевне, він буде скаржитися на мене в Берліні, подумав я мимохітъ, проте мене це зовсім не турбувало.

Я поспішив на вокзал.

Раніше Еліза жила недалеко від мене і Марії, на вулиці, що пролягала паралельно до руа ду Катеті, в одному з тих дивних, високих і вузьких будинків, які, здавалося, все ще були заселені людьми часів імперії. Еліза чекала на нас завжди на своєму, ніби приліплениму до будинку балконі, де не можна було сидіти, а можна було тільки стояти.

Тепер вона переїхала в квартал Іпанема. Її маленький будинок мав досить привабливий вигляд. Біля нього був не справжній сад, як я зрозумів зі слів Емми, а палісадник, відгороджений від вулиці високими гратами. Бугамбілії росли тільки біля самого будинку, а серед маленьких квітучих мигдальних деревець стояли столик і крісла, приготовані для гостей. Коли я відчинив хвіртку, замість дзвоника пролунала приємна музична фраза, яка ніби запрошуvalа зайти, і відчуття ніяковості зникло.

Еліза була така сама на вигляд, як і раніше. Тільки дуже вишукано вбрана. В цій країні часто трапляються люди своєрідної вроди, що виникла від змішування різномаликих племен. Що саме змішалося в сім'ї Елізи, я не знов. Пам'ятав її негарною, такою само негарною вона здалася мені й зараз на перший погляд. У неї дуже виступали вилиці й ключиці. Жодна рисочка добра й любові до близнього не пом'якшувала жорстокості її рис. Я подумав: «А коли вона грає, здається, ніби слухаєш чарівницю. Мабуть, я все ж її недооцінював».

Я сів за садовий столик. Еліза подавала напої і ласощі. З каяттям я дивився на її гарні руки з довгими пальцями. Вона заговорила перша:

«Ти мало змінився, Ернесто. Звичайно, ти прийшов, щоб поговорити зі мною про минулі часи. Ми були такими веселими школярами. Але щастя нам вистачило не надовго. До речі, мені скажитись не доводиться».

«Так, ти маєш слухність. Я прийшов, щоб ще раз поговорити з тобою про Марію Луїзу. Емма, колишня служниця пані Ельфріди Альтмайєр, розповіла мені про все».

«Тоді мені не доведеться переказувати тобі всі подробиці нещастя».

«Ой Елізо, якби я приїхав раніше! Ми б знайшли вихід. Якби я приїхав вчасно, не було б того весілля. І вона б у відчай не наклада на себе руки. Який сенс говорити про мої власні страждання? Про докори, якими я довіку буду себе мучити? Марія Луїза покінчила життя самогубством. Цього б ніколи не сталося, якби ми з нею вчасно зустрілись. Я не думав, що час такий піdstупний».

Еліза зірвалася на ноги:

«Про що ти говориш, Ернесто? Звідки ти взяв, що Марія Луїза покінчила життя самогубством? Хто вбив тобі в голову цю історію про самогубство? Може, Емма? Вона завжди любила все заплутувати й вигадувати.

Я тобі дещо скажу, Ернесто, хоча тобі й буде не дуже приємно це чути. За день до того, як сталося нещастя і вона потонула в тому місці, де перед нею утопилося вже багато людей, у будинку Родольфо було свято. Я теж була серед гостей. Марія Луїза мала чудовий вигляд. Вона прошепотіла мені: «Елізо, я така щаслива». Десь за тиждень до того вона мені говорила: «Елізо, я ніколи не знала, що таке щастя. Я навіть не уявляла собі, що таке справжнє кохання, тому й не знала, що таке щастя. Ти ще пам'ятаєш про Ернесто? Ми були з ним друзі. Наша шкільна дружба тривала дуже довго. Сьогодні я розумію: занадто довго. Але мое життя з Родольфо — не шкільна дружба, це радість, справжня радість». Вона обняла мене й сказала: «Мені й не снилося, що буває так хороше».

І після всього цього дехто намагається стверджувати,

що це було самогубство. Брехня їй нісенітниця! Тебе, може, образили мої слова. Але найважливіше — правда. Ні, Ернесто, це був нещасливий випадок. Ти можеш утішитись, мій любий, навіть коли тобі це боляче, можеш бути певний — вона зовсім не думала, що щастя її життя в тобі. А я, така я вже є, кажу тобі щиру правду. Брехня завдає більше страждань, ніж найстрашніша істина».

Я, зовсім приголомшений, мовчав. Вона вела далі: «Я хочу показати тобі свій дім».

Вона повела мене в будинок і показала кілька кімнат. Я не помічав нічого навколо себе. Один чи два рази вона сідала за рояль і грава мені, а я неуважно слухав.

Потім я поїхав до себе в готель.

Там я знайшов листа, написаного незнайомим почерком. Я глянув на підпис: Адальберт Дальке.

Трохи здивувавшись, я почав читати досить довге послання. В першу мить я подумав, що воно пов'язане з непорозумінням, яке сталося в Сан-Паулу. Але скоро я зрозумів, що означає цей лист. Дальке просив у мене прощення за те, що прощається зі мною таким чином. Нічого іншого йому не лишається. Усне прощення викликало б навіть для мене неприємні ускладнення. Я намагався б умовити його, а це марно, або ж повинен був би наслідувати його приклад. Ще під час нашої подорожі він помітив, що для мене, на жаль, такий крок неможливий. Він прийняв пропозицію бути професором у Монтевідео. Але, судячи з усього, через рік переїде в Сполучені Штати, як тільки з ним укладуть умову. Мені він бажає щасливого повернення, коли я вже так хочу, щасливого майбутнього в країні, яку я вибрав для своєї праці.

Тепер я зрозумів: Дальке хотів вивезти скляну жінку в Монтевідео...

На зворотному шляху я не думав про Дальке. Я думав про розмову з Еммою та Елізою. Ніколи мені не вдається дізнатись, чи правду говорила Емма. Я лише відчував, що Еліза своїм нелюб'язним поясненням хотіла посіяти в мені зло, від якого я б не зміг звільнитися. Проте її слова не справили на мене враження. В мене був доказ про який я не сказав ні Еммі, ні Елізі: Маріїн лист, написаний через багато часу після весілля, який

свідчив про її справжні почуття. З глибоким коханням і безмежним сумом думав я про Марію Луїзу під час усієї своєї довгої подорожі на батьківщину. І ці почуття ніколи не покидали мене, залишаючись основою всіх моїх думок і дій.

Назад я повертається теж пароплавом, через свій вантаж — скляну жінку. Дальке, звичайно, охоче прихопив би її з собою на місце своєї нової діяльності, саме тому він був такий злий, що я не залишив її тоді на виставці, а відразу взяв із собою в Rio.

Юнга, який завжди дзвонив на обід, зупинився позаду нас і раптом так ударила у гонг, ніби ми були глухі. Я взяв Трібеля під руку, і ми пішли до столу. Він ще встиг сказати:

— Все було б ясно, коли так можна сказати про історію, яка закінчується смертю. Проте моя історія ще не закінчена. Пробачте, Гаммер, саме заради її завершення, яке відбулося вже після кінця, тобто після того, що я вважав кінцем, я неодмінно повинен розповісти вам усе. Мені треба знати вашу думку. Може, тоді я заспокоююсь, хоч трохи заспокоююсь, хоч на якийсь час. Відверто кажучи, всю цю довгу історію я розповідав з такими подробицями заради її справжнього кінця. А справжній кінець — я вже про це не раз згадував — настав за день до нашого від'їзду. Остання частина моєї історії буде коротка, тому що вона заключна. Я ніколи не перестану про це думати. Але спочатку хочу вислухати вашу думку, Гаммер. Нам ще довго плисти, отже, часу вистачить, якщо ви дозволите.

— Дозволити? Те, що ви розповіли, мене дуже захопило. А тепер, коли ви кажете, що справжній кінець ще попереду і якщо моя думка може хоч чимось вам допомогти, звичайно, я хочу все знати...

Ми, як завжди, сіли за різні столи. Я чув, що Барч звернувся до Трібеля:

— Підемо вночі на місток? Я намалював карту сузір'їв північного неба, які сьогодні змінять південні.

Я спитав, чи можна мені приєднатися до них. Барч засміявся:

— Як ви можете про це запитувати?

— Ну, знаєте, працюючи з якимось дослідом або слухаючи розповідь, настроюєшся на певну людину. Третя тут може заважати.

— Ні, Гаммер, ви нам не заважатимете. Ні нам, ні Великій Ведмедиці.

Вночі на містку Барч показав нам, що Південний Хрест зайшов — лишився за нашою спиною, у тій півкулі, яку ми остаточно покинули.

Трібель зауважив:

— Першими завойовниками на півночі були вікінги. Вони задовго до інших народів висадилися на берегах Північної Америки.

Ми спробували перемалювати саморобну карту зоряного неба, накреслену Барчем, коли зі штурманської рубки, розташованої навпроти, вийшов перший помічник і непомітно підійшов до нас. Його зацікавили пояснення Барча, і він слухав посміхаючись. Він добре зінав німецьку мову і, дивлячись на малюнок, розумів усе. Потім запросив нас зайти до штурманської рубки, в якій молоді моряки щоночі перевіряли курс судна за розташуванням зірок. Він спитав Барча, який добре говорив по-польськи, хто ми за фахом. Наші професії йому сподобалися.

Перший помічник погодився з нами, що моряки і в давнину займалися тією самою справою. Але в наші дні їм теж необхідно постійно удосконалюватись. І хоч наше судно й має автоматичне управління і при найменшому відхиленні від курсу лунає сигнал, черговий моряк повинен, як і колись, уміти скласти карту й визначити за зорями місцезнаходження судна.

Молоді моряки були так захоплені своєю справою і так уважно слухали зауваження першого помічника, який перевіряв їхню роботу, що не звернули на нас уваги.

У порівнянні з нашими пасажирськими каютами, де постійно було чути розмову й шум, тут панувала зразкова тиша. Тільки такий навіжений, як Войтек, що бувував у моїй каюті, міг проміняти зосереджену тишу, властиву цій професії, на безглузду суєту в гонитві за грошима.

Перший помічник розповів нам, що закінчив тільки восьмикласну школу. Спочатку він плавав юнгою. Море приваблювало його. До першого екзамену він готовувався у вільний час на борту, а незабаром і до другого.

Один із юнг уважно слухав. У нього було спокійне серйозне обличчя, обличчя моряка...

Наступного ранку Ернст Трібель розповідав далі:

— В Берліні мені довелося написати звіт не стільки про виставку, скільки про те, що сталося з Дальке. Мене дуже картали за те, що Дальке втік, так би мовити, у мене на очах. Але тут втрутився Гейнц Шульц, ініціатор нашої спільної подорожі. Він був гострий на язик — у цьому я переконався ще колись у студентському гуртожитку — і ніколи не боявся висловлювати свою думку. Не дочекавшись, поки йому дадуть слово, він заявив, що не один я, Ернст Трібель, помилявся в оцінці цього клятого Дальке, та й не міг же я протягом усього свого відрядження водити його за собою на мотузку.

І все ж мені не переставали ставити безглазді запитання: чому я не відгадав раніше намірів цієї людини, про що ми розмовляли під час подорожі, з ким Дальке зустрічався і таке інше. Запитали також, хто рекомендував Дальке для цього відрядження і саме мене як його супутника. Коли вияснилося, що професор Емке — найкращий приятель Дальке, багато хто здивувався. Скидалося на те, що тепер вони почнуть піддавати сумніву, чи вартий довір'я сам Емке. На щастя, під час усіх цих розмов я залишався спокійний, не нерувався. Проте мої друзі знову віддалились від мене, ніби я тільки недавно сюди переселився. Вони знову стали для мене чужими. В мої студентські роки, коли я жив у гуртожитку, мені було легше. Тоді можна було зрозуміти, хто залишився нацистом, хто був готовий розпочинати нове життя. Тоді люди значно менше приховували свої думки. Вони вільніше висловлювали все, що було в них на душі.

Під час одного довгого, зовсім беззмістового вечірнього засідання, коли всі були зайняті припущенням відносно Емке, оскільки Дальке і його думки були тепер зрозумілі, мій знайомий Гейнц Шульц не витримав. Він кинув якусь ідку репліку, що могла тільки затягти так зване обговорення, але відразу ж замовк і сидів мовчки до кінця засідання. А коли ми разом поверталися додому нічною вулицею, його ще раз зрадила стриманість, і він сказав мені люто: «Якби я зізнав, що ти повернешся, що ти зовсім не хочеш залишатися там, я б не став влаштовувати для тебе цього відрядження».

Я нічого не відповів йому. Поведінка його видалася мені дворушницькою. Тому я не дуже й здивувався, коли через рік цей Гейнц Шульц разом зі своїм професором Емке вилетів із Західного Берліна в Лондон і там залишився.

Незважаючи на всі переживання, я закінчив за той час дисертацію. Тепер мені треба було вирішити, де я зможу найкраще вдосконалити свої знання в галузі внутрішніх хвороб, і я став шукати місце лікаря-асистента.

Я розповідаю вам про дрібниці й подробиці, але ви побачите, що навіть усі ці прості, зрозумілі речі вели мене до певної точки. До останнього вечора, до тієї зустрічі, яка випала на мою долю в країні, звідки ми зараз повертаємося. Ця країна ніби не хотіла мене відпустити, поки моя молодість не спалахне знову вихором іскор, щоб погаснути назавжди, погаснути й залишити попіл нерозв'язаних сумнівів.

До відкриття інституту тропічної медицини в Ростоку було ще довго, проте в мене була можливість вивчати її самостійно. Деякий матеріал було зібрано в Берліні і в Лейпцигу, час від часу там читали лекції з тропічної медицини. Однак мене тоді зовсім не тягло у велике місто. Я розумів, що погано знаю, може, навіть зовсім не знаю країни. І мимоволі звертав увагу на всі об'яви про роботу в маленьких містах, навіть у селах Тюрінгії і в Рудних горах, хоч і мав сумнів, чи вдасться мені поєднати різні мої прагнення. Я написав листа в лікарню в Ільменау, де була вакансія асистента. Назва «Ільменау» чомусь засіла у мене в пам'яті. Тільки потім я пригадав: Марія Луїза розповідала, що провела там своє дитинство. Після смерті матері батько переїхав до Ерфурта разом з нею і тіткою Ельфрідою — очевидно, вона була тоді гарною і доброю. Фірма, де він служив, доручила йому закупки в Бразілії. Ця країна розбурхала його уяву, честолюбство і заповзятливість. Там він прийняв пропозицію, яка дозволяла йому стати на власні ноги, і порвав із фірмою в Ерфурті. Тітка Ельфріда приїхала до нього з маленькою Марією Луїзою. І в Ріо він не міг обійтися без зовиці. Та й вона покладала на свого дівера великі надії, весь час підганяла його. Здавалося, все йшло добре, поки з ним не сталося одного разу те саме, що з вашим сусідом по каюті. У нього почалася біла гарячка. Може, він теж пив і теж дістав

сонячний удар — одне слово, історія, яку не слід було знати маленькій дівчинці.

Отже, тітці Ельфріді довелося поневірятися самій з небогою на руках...

Як тільки в мене з'явився вільний час, я поїхав до батька в Грейфсвальд. Розповів йому про все, що зі мною сталося й що я пережив. Про смерть Марії, про втечу Дальке, про свою нову роботу. Цього разу батько слухав неуважно. Несподівано він перебив мене, сказавши: «Хочу тобі повідомити відразу дещо важливе. Я одружуюсь. Вона вродлива й розумна жінка. Її чоловік загинув на війні. Розповідають, він був порядна людина. Вона також завжди була мужня й гідна жінка. При Гітлерові вона два роки відсиділа у в'язниці».

Я відповів не відразу, і тому він додав: «Ми з тобою були й залишаємося друзями».

«Ну, звичайно», — мовив я, хоч у мене раптом без усякої причини промайнула думка: «Я в цьому ще не впевнений». Але мені хотілося сказати йому щось пріємне, і я відповів: «Тепер тобі не доведеться сидіти тут вечорами одному».

«Так, — відказав батько, — я більше не буду сидіти сам. Вона пригощатиме моїх друзів, вестиме домашнє господарство. Я скоро тебе з нею познайомлю. Вона прийде ввечері».

Я промовчав. Батько спитав: «Про що ти думаєш?»

«Ta так, про щось зовсім далеке. Не знаю, тату, чи пам'ятаєш ти. Увечері ми сиділи в Ріо під деревами на майдані перед поштою. Ти тоді сказав мені, що мати померла і що ми — ти і я — переїдемо тепер до міста. I ось я пригадав: поки ти говорив, поруч з нами сидів мулат і без угаву тихо награвав мелодію на якомусь дивному інструменті. Тепер я знаю, як називався інструмент, якого я тоді вперше побачив і почув: *birimbau*. Пам'ятаєш ту мелодію?»

«Звичайно, ні. Я навіть не пригадую того мулага».

I тоді я проспівав йому мелодію так, як грав її мулат: тихо і безперервно. Але батько сухо повторив: «Не пам'ятаю. Облиш».

Здається, саме тоді, коли ми знову замовкли, внизу почулося шкрябання ключа, що відмикав двері. Батько радісно підвівся назустріч.

Дружина моого батька сподобалась мені більше, ніж я сподівався. Відразу було видно, що в неї спокійний,

відвертий характер. Її не можна було назвати вродливою, але, просто й скромно вдягнена, вона мала досить привабливий вигляд.

Все це я сказав батькові на прощання, він зрадів і попросив мене відвідувати його частіше. А я подумав: «Навряд чи я буду це робити. Надто багато чого змінилося у нас з тобою».

Я став працювати в Ільменау. Мені сподобалося, що моя нова лікарня стойть майже на узлісці.

Ми з головним лікарем — моїм новим шефом, його звали доктор Рейнгард — відразу сподобались одне одному. Він запропонував мені поселитися в лікарняному будинку, тут була вільна кімната. Я охоче прийняв цю пропозицію. Ми пообідали разом із його маленькою привітною дружиною й дочкою, схожою на батька білявою дівчиною. Всі уважно слухали мої розповіді про минуле, особливо про дитинство, проведене в Бразілії. Скориставшися нагодою, я попросив дозволу час від часу їздити слухати лекції з курсу тропічної медицини, які три-чотири рази на рік читали у різних університетських містах. Звичайно, я міг би робити це за рахунок своєї відпустки. Я показав йому книги, які в мене були. Рейнгард кілька разів вигукнув: «Коли б я краще розбирався в цьому!» Або: «Коли б я, як і ви, знов іноземні мови! Португальську, іспанську, англійську. Я б теж міг заглибитися в ці проблеми».

Ерна, його дочка, пошкодувала, що її подруга Герта не слухала моєї розповіді. «Вона така мрійниця, — сказала Рейнгардова дружина, — після ваших розповідей вона б не спала цілу ніч».

У вільний час я насамперед сходив на цвинтар. Там я відшукав могилу жінки на прізвище Віганд — це, очевидно, була мати Марії Луїзи. Я поклав на могилу кілька квітів.

Наступного дня шеф спитав мене, чи не похованій тут хто-небудь із моїх родичів. «Ні, ніхто». Я втішався думкою, що в мене тут є рідна могила.

Увечері прийшла Ерніна подруга, Герта Берінг. Вона була на рік молодша за Ерну — худорлява, чорнява, з сіро-блакитними очима. Мені довелося знову показувати книги й фотографії. Вона слухала мене, затамувавши подих. А потім спитала, чи можна буде знову, коли вона матиме вільний час, подивитися на ці фотографії.

Незабаром я зустрів Герту в місті. Ми трохи про-

йшлися з нею. Вона спітала, чи не важко мені було розлучатися з тією чудовою країною, де я жив.

«Дуже важко, — відповів я. — Я насилу звик тут».

«У вас, напевне, залишилась там подруга вашої юності? Людина, до якої ви прив'язані всім серцем?»

«Може й так».

«Ви на неї чекали?»

«Я дуже довго чекав на неї. Сподівався, що вона приїде до мене. А недавно вона померла».

«Від чого ж вона померла?» — спітала Герта. Її запитання якось дивно суперечило її боязливому вигляду. Я зволікав з відповідю:

«Багато людей живе там біля самого моря і часто купаються, плавають. Іноді навіть під час перерви на роботі. Вона теж жила на березі і втопилася під час купання».

Герта надовго задумалась.

«Хто вам про це сказав?» — очевидно, ця історія її так вразила, що вона не могла стриматись.

«За цей час я сам побував там на виставці в Сан-Паулу».

«Вона, напевне, померла від тури за вами. Коли людина всю свою молодість провела разом з другою людиною... У мене такого не було».

«Але розумієте, Герто, вона ж вийшла заміж».

«Ну то що? Незважаючи на одруження, вона, напевне, як і раніше, кохала вас. І, попливши в море, задумалась про вас і...»

Ми ще довго йшли мовчки вулицею.

«Як її звали?»

«Марія Луїза».

«Ви, напевне, ніколи про неї не забудете».

«Забуду? Ні! Ніколи. В ній було все мое життя. Але відтоді, як вона загинула, минуло багато часу».

«Якого числа вона загинула?»

«Цього, Герто, я не знаю. Забув спитати. Ось ми й дійшли до лікарні. Будь ласка, зайдімо, повечеряєте з нами».

«На мене чекає батько, але колись іншим разом я неподмінно прийду».

З цією дівчиною ми часто робили далекі прогулочки. Вона добре знала ліс і гори, а я тільки тепер почав відчувати всю красу м'якого і спокійного пейзажу нашої батьківщини. Коли я говорив про це, Герта раділа. Са-

ме слово «тиша» нагадувало мені горби, порослі густим лісом. Я пов'язував слово «тиша» з моєю батьківщиною. Ми відвідали місця, які стали відомими завдяки тому, що тут зупинявся Гете. Він побував тут випадково — під час герцогського полювання, або ж його привела сюди любовна пригода. Я не дуже високо цінує Гете. Він здається мені надто пишномовним, закоханим у своє власне благородство, постійно заглибленим у думки про нащадків, у той час, як його сучасники надривались від праці і їм необхідна була допомога. Проте я не наважився сказати Герті всього, що думаю. Вже занадто воно не збігалося з тим, що прагнув висловити сам Гете і за що його славлять нащадки. Я промовчав, щоб не образити Герту, адже її привчили дома і в школі вбачати в Гете вищу істоту. Від цього я міг би лише поступово відучити її. Ми піднялися на гору, яку називають Північний гребінь, і Герта показала мені там написаний рукою Гете його відомий вірш «Гірські вершини...». Я помітив, що вона спостерігає за мною, — чи справили на мене ці вірші відповідне враження.

«Це один з найкращих віршів про природу німецькою мовою», — сказав я.

Тоді вона спитала, що я під цим розумію. І невже можна уявити собі що-небудь прекрасніше.

«Звісно, Герто, наприклад, такий вірш про природу, де пишними словами говориться не тільки про дерева і птахів, а й про людське життя з усіма його радощами й муками».

Вона спитала, чи міг би я перекласти який-небудь іспанський вірш, наприклад Гарсіа Лорки, якого вбили фашисти. Я розповідав їй про нього.

Подумавши, я переклав їй вірш про дівчину, коханий якої був певен, що вона невинна, аж поки вона не зняла всіх своїх спідниць і корсажів і не лягла з ним у високу траву.

Вже дорогою додому, декламуючи їй цього вірша, я подумав, що він, мабуть, не годиться для молоденької дівчини з Ільменау, що навряд чи вона його зрозуміє.

Я перекладав їй також вірші Мачадо, який помер у концтаборі. Вони були їй більш зрозумілі. Якось зайдла мова про бій биків, і я спробував їй пояснити, що бій биків — не варварське вбивство беззахисної тварини, а символ — у загрозливій близькості бика іспанці вбачають символ смерті.

Я розповідав їй про Мексіку, де ніколи не бував, розповідав, що там художників більше, ніж поетів, і пообіцяв показати згодом репродукції з фресок. Всю історію Мексіки зображену у вигляді фресок на стіні лоджії. Мені розповідали друзі, що індійці прив'язують своїх мулів до дерева, піднімаються разом з дружиною й дітьми в лоджію і розповідають їм там про все, починаючи від Кортеса і його злодіянь до білого коня Сапати.

Потім ми завели розмову про великого бразильського скульптора Алейжадінью, і Герта попросила мене ще раз показати їй фотографії увечері.

Несподівано вона запитала мене, чи статуї Алейжадінью я оглядав разом з Марією Луїзою. Я відповів, як воно й було: «Так».

І тут Герта сказала фразу, яка прозвучала досить дивно: «Я б стала зовсім іншою, якби оглянула їх разом з тобою. Ти ніколи не забудеш про Марію Луїзу, тому що разом з нею бачив високі сходи пророків».

Я не знав, що їй на це відповісти. Я пригадав години, проведені з Марією Луїзою в Белу-Оріонті. І в мене защеміло серце. Хіба можна порівняти Гертину боязливу сором'язливість із золотим сяйвом Марії Луїзи?

«А хіба обов'язково дівчину повинно оточувати сяйво? — подумав я.— Є багато богинь — білих і темношкірих — без золотого сяйва».

Незабаром надійшло несподіване запрошення. Я й не підозрював, що привернув до себе увагу на курсах, куди їздив кожні два-три місяці. Але мої реферати виявились, очевидно, кращими, ніж у інших. Тому, коли одержали запрошення на конференцію з тропічної медицини в Баїї, яка мала тривати близько місяця, вибрали мене.

В штаті Баїя, особливо в його столиці Салвадорі, напевне, більше матеріалу з цих питань, ніж деінде, і до того ж матеріал живий. Я ніколи не бував у Баїї. Дивно, що мені знову траплялася нагода поїхати в Бразілію, хоч сам я туди більше й не прагнув.

Проте для мене важливо було побувати в Баїї. В цій частині Бразілії живуть здебільшого негри. Значно більше негрів, ніж білих. Я прийняв запрошення радо.

Мій шеф охоче дав мені відпустку. А Герта сумно сказала: «Хто знає, чи повернешся ти? Це країна твоєї юності, ти належиш їй усім своїм єством». — «Ta що ти

кажеш? — мовив я, усміхаючись. — Зовсім у стилі класиків. Там три четверті населення — негри, з погляду моєї роботи це чудово, але там я чужий. Всьому, чому можна, навчуся, все огляну й повернуся назад до Ільменау. Ми з тобою не побували ще навіть в Ерфурті. Це для мене зараз тепер не менш важливо, ніж Салвадор».

Але Герта залишалася сумна. В неї тримтіли губи. Вона ледве стримувала сльози. Я здивувавсь, як вона до мене звикла. І зрозумів, що відкрив для неї зовсім новий, близкучий, яскравий світ. Це й радувало мене і бентежило.

На прощання вона принесла мені букет польових квітів, хоч і знала, що вони скоро зів'януть, та ще з десяток чудових зимових яблук. Коли я міцно її поцілував, вона зовсім зашарілась. Я подарував їй перстень із блакитними камінчиками у вигляді квіточок незабудки. Я не купував цього персня і не міг пригадати, звідки він у мене. Марія Луїза таких прикрас ніколи не носила. Може, перстень належав моїй матері.

Скоро ви зрозумієте, Гаммер, що ми з вами опинилися на борту того самого судна не випадково. Так уже сталося, що я зміг розповісти вам про своє життя. Воно не дуже довге. Але довге воно чи коротке, я розповів вам про головне. А ще багато в чому я й сам не розібрався.

— Ви недарма мені про це розповіли, Трібелль, у вас стане легше на душі.

— Але ж ми ще не закінчили. Гіркий кінець ще попереду.

Хтось ляснув мене по плечі.

Я обернувся і побачив Садовського. Він засміявся й мовив:

— Ходімо скоріше в кубрик. Я вам щось покажу. Поки ми спускалися, він пояснив:

— Черниця — я говорив вам, що вона цікавиться командою, — сидить у каюті Володимира Клебса, і він пригощає її кавою з наливкою. Видовисько для богів! Вона не думала, що хто-небудь побачить її та ще й у матросовій каюті. Сидить, витріщивши на нього очі. Ось подивитесь самі.

Ми проминули кілька дверей і зупинилися перед Клебсовою каютою. Матрос, його сусід по каюті, прогнав нас. Він кілька разів приносив у каюту страви. Садовський робив відчайдушні спроби привернути ува-

гу присутніх до черниці чи перешкодити Клебсу відкоркувати нову пляшку.

Клебс розсердився: йому заважали. Він вийшов із каюти і попросив, щоб йому дали спокійно поговорити. Він пояснив, що повинен обміркувати з черницею дуже важливу справу. Я вже догадався, що Клебс і черниця просто розмовляли, а натяки Садовського — нісенітниці.

Клебсовий сусід не став би весь час носити в каюту каву й печиво та пригощати черницю, якби для цього не було серйозних причин. Нарешті черниця вийшла. Товариші стовпилися навколо Володимира Клебса, розпитуючи його про бесіду з черницею. Садовський тим часом пішов, відчувши, що ця розмова для нього не буде цікавою. Проте матроси далі розпитували Клебса. Він кивнув мені головою, пропонуючи залишитись і послухати.

Клебс пояснив, що черниця — фахівець з абетки для сліпих, яку ще називають абеткою Брайля. Вона навчила читати вже десятки, навіть сотні сліпих дітей. Літери наносяться на сторінки випуклими крапками, так що дитина, яка пройшла це навчання, через деякий час може, обмаючи сторінки, читати текст. Поступово вона навчається читати навіть географічні карти. Але це дуже важке завдання, яке вимагає і від дитини, і від учителя повної зосередженості.

А у Володимира Клебса є маленька сестра, яка кілька років тому осліпла після хвороби. В Польщі лише збираються створити світську школу для сліпих. Досі сліпих дітей навчають там тільки в школі при церковному училищі. Володимир Клебс одного разу вже зустрічався випадково з цією черницею, і вона намагалася переконати його віддати сестричку до їхньої школи. Світська школа відкриється, може, через кілька років, навіщо примушувати дитину так довго чекати?

Ця черниця пробувала запровадити вивчення системи Брайля навіть у Бразілії. Зараз там група черниць займається перекладом абетки для сліпих на португальську мову. Вони сподіваються, що це збільшить приплив дітей у їхні школи. Але Клебсова сім'я, на відміну від багатьох інших польських сімей, настроєна рішуче проти церкви. Вони не хочуть віддавати дівчинку до такої школи.

Володимир Клебс так і сказав черниці. А вона переконувала його, що головне — віддати дитину в добру

школу, де їй буде створено умови для нормального життя. Клебс розумів, що ця пропозиція тільки розсердить його батька. Що означає можливість для нормального життя? Дитина позбавиться від одного зла й стане жертвою другого. І невідомо, яке зло менше. Якби поставити це запитання черниці, вона б, звичайно, відповіла — духовне.

До півночі ми обговорювали пропозицію черниці, а також те, що в ній доброго і що поганого для маленької Клебової сестри.

Ми умовляли Клебса розшукати кого-небудь з педагогів майбутньої світської школи для сліпих і насамперед порадитися з ним. Він повинен знати, коли приблизно відкриється така школа. Якщо це — справа близького майбутнього, проблема вирішиться сама собою. Клебс якось дивно вагався, ніби був зобов'язаний черниці за її пораду й допомогу. Напевне, сам він волів би не зволікаючи послати дівчинку в духовну школу.

Коли ми знову залишилися вдвох, я попросив Трібеля докладніше розповісти мені про Баїю, тому що я там ніколи не був. Слід зауважити, що розповіді про мандрівки мені подобаються більше, ніж розповіді про кохання.

Трібель розповідав:

— У Салвадор ми прибули літаком. Назад я збирався їхати морем, оскільки повинен був везти цілу бібліотеку, яку мені дома доручили закупити. Адже під час війни в нас велика кількість наукових праць згоріла. Мій вантаж значно збільшив би вартість перельоту.

На аеродромі мене зустріли учасники конгресу — самі тільки негри, з розумними й веселими обличчями. Мене відвезли в маленький готель — конгрес мав досить скромні кошти, й учасників зібралося не дуже багато: кілька французів, два шведи, один професор із Радянського Союзу, представники різних країн Латинської Америки і вільний від упереджень американець із США.

Я швидко звик бачити навколо себе більше чорних, ніж білих людей. Не знаю, як вони дивилися на нас. Гадаю, що колір нашої шкіри їм був зовсім байдужий. Мене вразила величезна кількість церков. Всюди я бачив загиблих у молитву негрів, переважно жінок.

Мій супутник, молодий лікар на ім'я да Кастро, сказав: «Їх приводять до церкви забобони, спогади, надмірна вразливість».

Згодом я помітив на шиї в'нього амулет і спитав, на-
віщо він його носить. Він відповів, анітрохи не зніяко-
вівши: «Це не амулет, а розпізнавальний знак. По ньому
мої друзі дізнаються, що я посідаю почесне місце серед
наших віруючих і належу до числа жерців. Хіба ви ні-
коли не чули про канdobле?»

Я обережно відповів: «У Ріо я чув про секту макум-
бе. В місцях, де вони виконують свої обряди, знаходять
купки попелу й черепки, як після невеликої пожежі.
Щороку вони влаштовують на березі свято з піснями й
танцями на честь богині океану. Не знаю, пов'язаний
цей звичай із місцевим язичеським культом чи з однією
із світових релігій».

Да Кастро розсердився: «Хіба не все одно, язиче-
ський чи не язичеський? Як ви можете визначити, що
язичеське, а що — ні? Тільки за тим, що базікають про-
повідники? На це теж не можна покластися».

«Проповідники певною мірою звертаються до розу-
му. Може, вони йдуть по неправильному шляху. Може,
вони спираються на старі вірування. Але, в усякому ра-
зі, не на самому обожненні природи...»

Да Кастро перебив мене:

«Коли-небудь увечері подивитесь самі. Засідання в
нас будуть тільки після обіду».

Повинен сказати, що я був вражений високим рів-
нем медичних повідомлень. При цьому не було ніяких
натяків на незрозумілі для нас звичаї. Мені охоче до-
помагали вибрati книги для моєї країни. Да Кастро пра-
цював лікарем в інституті прокази. Його пояснення, завжди строго наукові, не мали нічого спільногo з див-
ними туманними розмовами, до яких він вдавався, ко-
ли ми залишалися вдвох. Я спитав його, чи не носить
хто-небудь із його хворих такі само амулети, як у ньо-
го, — адже він пояснив мені, що цей амулет вказує на
приналежність до вищого рангу, — він жваво відповів:
«Звичайно, а чому б і ні?»

Ми працювали день і ніч, місцеві лікарі допомага-
ли нам. Як би мені хотілось залишитися тут, щоб про-
довжити свої заняття! Ненадовго я забув про своє жит-
тя в Ільменау. І маленька сіроока Герта також зникла
з моєї пам'яті. Біла шкіра дуже скоро почала здаватися
мені дивною. Але я розумів, що це триватиме тільки
доти, поки я залишатимусь тут.

Да Кастро розповів мені, скільки труднощів довело-

ся йому перебороти, щоб закінчiti середню, а особливо вищу школу. Грошей на купiвлю книг, навiть старих, не було. Книги вiн брав у бiблiотeci на кiлька годин. Його мати — вона була честолюбна — допомагала синовi, заробляючи на поденнiй роботi. Коли вiн склав екзамени, вона влаштувала свято, якого вiн уже бiльше нiколи не побачить.

Хворi, яких дослiджували i лiкували в iнститутi Кастро, riзко вiдрiзнялись вiд прокажених, яких ми зустрiчали на вулицях. Ti здавалися приреченими. Вони жебракували. Жили переважно в своiх родинах. На них нiхто не звертав уваги. Вони були невiд'ємною частиною вуличного натовпу, i лише уважний погляд лiкаря мiг розпiзнati в натовpi хворого.

Природно, що я не зустрiв жодного бiлого у великому, завbiльшки з будинок, шатрi кандомблe, куди мене ввечерi привiв Кастро. Лунав голосний спiв, i в такт йому погойдувалося вbrання на жiнках. Вони займали половину шатра, в другiй половинi стояли чоловiки. Керувала всiєю церемонiєю жриця, здоровенна гладка жiнка. Вона сидiла на пiдвищеннi, щоб мати перед очима всiх чоловiкiв i жiнок, все шатро, сповnене несамовитим гамором. Навколо неї стояло кiлька чоловiкiв з амулетами, що вказували на їхню принадлежнiсть до жерцiв, i серед них Кастро. Я подумав, що танцi й пiснi викликали на обличчi Кастро вираз такої само зосередженої уваги, як i нашi доповiдi. Може, в дитинствi його так налякали церковнi обряди, що вiн навернувся до цього своєрiдного культу природи.

Вони привезли своi звичai з Африки, i цi звичai об'єднували їх навiть на кораблях работорговцiв, навiть у кайданах. Тепер тут рабства немає. Але негрiв, як i ранiше, об'єднують давнi звичai.

Хлопчиком я був присутнiй на святах макумби. Там я вперше в життi зустрiвся з язичеством, уже не дiкунським, проте з багатьма стародавнiми обрядами. Я подумав, що цi обряди походять так само, як i вbrання жiнок, з часiв рабства; тодi для предкiв цих людей таємнi нiчнi збориська з танцями й пiснями, на якi їх скликав приглушений, тiльки для них зрозумiлий бiй барабанiв, були кроком на шляху до свободи. Бiлi в Африцi ще й досi бояться звукiв барабанiв у джунглях. Але тут негри вiльнi. Їхнiє свято — це тiльки наслiдування старих звичaiв.

Ті, хто брав участь в обрядах, вважали, що божество, до яких вони звертаються, не розмовляють з ними, а переселяються в них, щоб провіщати з їхньої душі, з усього їхнього єства. Відчуваючи, що в них входить божество, вони падали на землю й тіпалися в екстазі.

Кастро був засмучений, що свято не справило на мене такого враження, на яке він сподіався. Я пробував пояснити йому, чому: мені здається, ці люди зібралися тільки за стародавнім звичаєм. Але він розсердився, вважаючи мої докази надуманими. Він спитав, чи не хотів би я порозмовляти зі жрицею сам на сам, запитати її про що-небудь або порадитися з нею. Я відповів, що не маю найменшої потреби радитися ні з жрицею, ні з священиком. Кастро поспівував мені: «Напевне, у вас було дуже вбоге життя». — «Може, — відповів я, — життя мое могло б бути вільнішим, багатшим і щасливішим, якби я дотримувався, як і ви, старих звичаїв».

Час, який ще залишився в мене на перебування в Баїї, я використав для того, щоб якомога більше побачити, а головне, зробити необхідні покупки для наших бібліотек. Під кінець у мене набралося стільки пакунків із книгами, що я повинен був повернутися назад тільки морем. На щастя, в цей час у Баїї стояло польське судно, на якому мені хотілося плисти додому і на якому ми з вами зараз пливемо, — «Норвід». Казали, що воно відпливає через три дні і заїде в Ільєус, де забере великий вантаж какао. Я перевіз свої речі на борт і познайомився з капітаном та його помічниками. Пасажирів було мало. Більшість із них повинні були приїхати з Ріо: ви, наприклад, співак з дружиною — він тоді ще завершував своє турне, дружина консула з дітьми, наш фахівець по зорях Барч — його тітка хотіла, щоб він залишився в неї в Белу-Орізонті, але він повертається на шахту, ваш сусід по каюті Войтек, — здається, йому треба було одержати документи в посольстві в Ріо та гроши на дорогу, й ще кілька чоловік, які з'явилися пізніше. На борту вже була черниця зі своєю худорлявою супутницею. Вони приїхали з монастиря в Баїї. Черниця й тоді сиділа за окремим столиком, але ні з ким не розмовляла, крім своєї супутниці, яка мені теж видалася дуже схожою на черницю.

Я запросив Кастро на борт судна. Ми випили з ним вишнівки, потім я показав йому весь наш пароплав. Він, як ви знаєте, майже новий. Кастро висловив своє захоплення. Проте зі мною він був уже не такий відвертий і привітливий, як у перші дні. Я думаю, що його образило мое стримане ставлення до їхнього свята, на яке він мене водив. Він, певне, зрозумів, що я з іронією поставився до релігії віруючої людини.

Незважаючи на це, він багато чого показав мені в місті. Він водив мене по шинках, де не тільки п'ють і їдять, але й танцюють та слухають музику. Показав мені потаємні куточки порту, де легко можна прослизнути повз митників і портових комісарів. Водив у підвали, до своїх знайомих, а іноді й пацієнтів, які жили в тісноті й злигоднях, проте були веселі. Здавалося, що повітря підвалів рветься з задушливого, затхлого підземелля, щоб змішатися з пристрасними закликами пісень та гітар...

Він показав мені великий ринок. Мене сп'янили пахощі фруктів, найрізноманітніших плодів цієї землі. Я розглядав прикраси, всілякі 'намиста, зроблені з камінчиків небачених плодів: волохатих із вогняно-червоною серединою і блідо-зелених, гладеньких, як дівоча шкіра, і довкола гомоніли: ось намисто для мулатки, ось — для білої жінки, а он те — для негритянок. Якби мені довелося жити тут довше, я, напевне зміг би зрозуміти релігію тутешніх людей і віру Кастро.

Прикраси продавали в багатьох крамничках, намиста з різниколірних перлин звисали, мов грона ягід, а над фруктовими крамничками висіли грона бананів та інших плодів, що ростуть звичайно на пальмах, проте здавалося, що вони дозрівають у вузьких критих базарних переходах.

Мені спало на думку купити найрізноманітніших фруктів і привезти їх Герті, вибрati недозрілі — у них буде час дозріти в дорозі — й добре їх запакувати. Вона завжди дуже хотіла побачити їх. Я відчув себе раптом дуже самотнім і купив подарунки для дочки свого шефа й для батькової дружини. Першій — яскраве намисто, другій — гребінець у формі риби.

Тут були цілі ряди, де торгували старими речами: такий одяг носили мешканці підвалів, яких ми недавно відвідали. Крита частина ринку була відведена для

продажу виробів із шкіри, серед них траплялися майстерно прикрашені тисненням вироби. Я купив собі міцні зимові туфлі на хутрі.

В останній вечір перебування в Баї на нашу честь було влаштовано своєрідне свято. Господар будинку не брав участі в нашему конгресі. Він був член Академії і дуже відомий у всій країні лікар. Від свого приятеля — участника конгресу — він зізнав, що в нас небагато грошей на розваги. Жінки з його родини самі приготували для гостей усі страви. Ми багато випили. Випадкові гості також їли й пили. Може, серед них були його пацієнти, яким вдалося тут попоїсти, випити й трохи повеселитись. Деяким дісталося тільки по склянці вина й тарілці фруктів.

Ми сиділи впереміж, не за старшинством, у великий залі, оздобленій дерев'яними панелями. У всіх стінах були вікна, тому звідусіль було видно море, оскільки будинок стояв на мисі й своїми терасами та садами займавувесь мис.

Господар розповів нам, що тиждень тому до нього привезли на човні хворого з пароплава, що проходив неподалік. Такі випадки тут не рідкість. Цей хворий, моряк-негр, переніс уже один напад лихоманки, другий почався перед тим, як судно прибуло в порт. Навіть він, лікар, не зміг відразу розпізнати хворобу. Поки що тільки встигли повідомити сім'ю хворого, яка проживає недалеко. Не знають, що робити з матросом далі.

Один лікар, участник нашого конгресу, погодився взяти через кілька днів матроса до себе в лікарню, якщо господар протримає його до того часу в себе.

Мені все це здалося надто складним, важким для виконання, але гості, по-моєму, слухали лікарську розповідь задоволено. Розмовляючи, ми весь час чули, як хвилі б'ються об садову огорожу. У вікнах, куди не поглянь, появлялись то весловий човен, що віз овочі, то моторна шлюпка, яка пропливала вздовж берега.

Раптом у кімнату вбігли два біляві хлопчики з кошками, повними фруктів. Поставивши кошки, вони дуже вправно виконали акробатичний танок. Нам пояснили, що юні біляві акробати — сини нашого господаря.

Море перед очима, суденця на ньому, голоси птахів, плюскіт хвиль, безтурботність гостей викликали в мене почуття, ніби я вже пливу по морю.

Ми так довго пили й співали, що вранці я, прихопивши свій саквояж, відразу перейшов на борт «Норвіда». Він стояв біля самого причалу. На березі серед запилених пальм височіли дві білі церкви. Помічник капітана перевірив мої документи. Ще раз прийшов Кастро побажати мені щасливого плавання. Він здивувався, побачивши черницю з досить солідним почтом сестер і послушниць, які супроводили її на судно.

За одним столом зі мною сиділо подружжя: обоє маленькі й худорляві. Вони розмовляли по-португальськи. На палубі й між вантажними люками лежали й ходили негри — очевидно, батраки.

Ми не могли пливти прямо з Баї в Європу, оскільки не вистачало ще багатьох пасажирів, які мали приїднатися до нас у Rio.

В Ільєусі з судна зійшло худорляве подружжя. Це були, очевидно, торговці. Мене вразило, як вони сміливо прямо у відкритому морі спускалися по трапу в маленький моторний човен, який мав довезти їх до берега. Напевне, звикли до таких подорожей. Я помітив, що багато негрів, які, напевне, законтрактувались у Баї на плантації какао, прямо у відкритому морі залишили судно, оскільки тут не було справжньої гавані, й воно не могло підійти до берега. Наповнені бобами какао мішки негри доставляли на борт весловими човнами.

Поки вантажили ці мішки з какао, минув цілий день. Старший вантажник наглядав за розміщенням вантажу в трюмах. Я підрахував, скільки мішків какао потрібно Берліну на зиму. Негри час від часу поверталися на берег, щоб знову навантажити свої човни. Я прислушався, як вони співали тихими, стомленими голосами. Тільки іноді виридався невгамовано-радісний вигук. Їм треба було навантажити багато мішків какао на борт нашого маленького польського судна, і ця робота навряд чи могла надихати їх на радісні пісні. Чи ці люди об'єднані в профспілку? Скільки їм платять за день? Хто? Може, той чоловік, який щойно залишив судно? Напевне, їхній заробіток був ще жалюгідніший, ніж та пісня, сповнена суму й горя, і я подумав, що їм доводиться працювати за тих, хто живе легким життям.

Перед заходом сонця всі човни, нарешті, повернулися на берег. Вдалині на узліссі видніли пальми. Пооди-

нокі вогні ранчо й сіл проводжали нас. Ми відчалили.

Уже дорогою нам повідомили, що «Норвід» піде не в Rio, а в Сантус. Там він візьме на борт вантаж кави. Пасажирів із Rio відвезуть прямо в Сантус.

Помічник капітана чомусь вирішив ще раз перевірити мої документи. І ось у Сантусі мені довелося знову стати в чергу разом з пасажирами, які сіли там. Пам'ятаєте, Гаммер, ви стояли тоді за мною?

— Так, я навіть почув, що ви німець і що пливете до Ростока. В каюті, яку мені відвели, вже лежав п'яний Войтек. Він перепаскудив там усе. Я вийшов, щоб умитися, й послав юнгу прибрати каюту.

— Про цей випадок ви жодного разу навіть не натякнули, — сказав Трібелль.

— Я не надав цьому значення. Ви, Трібелль, здавалося, були щасливі, що ми відпливаємо, точніше, що перед нами довге плавання через океан. При наймні так я подумав у той день. В думках я запитував себе, коли ж, нарешті, я побачу свою сім'ю. Ви сказали, що знаєте корабельного кока, який, напевне, в останню хвилину побіг на ринок по фрукти. Я пригадую, що ви вже тоді почали свою розповідь про свій перший приїзд до Бразілії, про те, як важко вам було в школі, і про дівчинку, яка допомогла вам вивчити мову.

— Так, Гаммер, так, саме з цього все й почалось. Але зараз я розповім вам про те, що довелося мені пережити в останню ніч у місті Сантусі. Ви не заперечуєте?

— Звичайно, ні! Я радий, що ви мені довіряєте. Тільки тепер, під час нашого плавання, я зрозумів, як рідко хто-небудь ставився до мене зі справжнім довір'ям. Та і я не часто переймався довір'ям до інших. Не знаю чому. Може, це від моєї замкнутості або від передчуття, яке з часом все сильніш укорінюється в нас: занадто довіряти — чи не означає це стати залежним від іншої людини, зрадити свої власні думки й почуття? Бозна, до чого це може привести. А взагалі це — паскудна, нелюдська позиція...

Саме тому я вдячний вам за вашу відвертість. Спочатку вона дивувала мене, але тепер я розумію, що вона пішла мені на користь. А це добре.

— Але в тому, що я розповім вам зараз, немає нічого доброго.

Я, здається, вже сказав — в Баї нам несподівано повідомили, що ми поїдемо через Ільєну і потім не в Ріо, як передбачалося раніше, а просто в Сантус. Пасажири з Ріо приїдуть або прилетять в Сан-Паулу, а звідти — в Сантус, де сядуть на наше судно. Ця зміна була викликана необхідністю взяти в Сантусі вантаж кави.

Мені було однаково. В Ріо не залишилося нічого, що могло б мене привабити.

Коли ми прибули в Сантус, я з годину прогулювався вулицями міста. Всюди насипали в мішки і вантажили каву. Під ногами тріщали кофейні боби.

Я запитав, де тут є добрий готель: ми мали відпливати не раніше наступного дня. Мені відразу ж порадили готель «Ексельсіор».

«Ексельсіор» з усіма прибудовами скидався на своєрідний палац. Він сяяв запорошеними коштовностями, кришталевими люстрями, позолоченими замками. Затхле повітря в його коридорах, здавалося, збереглося ще з часів імперії. Оскільки я мав пробути тут всього одну ніч і вже наступного ранку повернутись на судно, я подумав: «Бог з ним, найму одну з розкішних душних кімнат».

Проходячи через хол, я звернув увагу, що навколо великого круглого стола, освітленого дивовижним подвійним світлом — блискучих люстр і дня, котрий ще не зовсім згас, сидить товариство молодих і літніх дам, пообвішуваних коштовностями. Вони грали в карти. Молоді — з розпашілими від хвилювання обличчями й пишним, блискучим волоссям і старі — жовті, фарбовані. Проте всі вони були захоплені грою.

Після того коли я в своєму номері поголився, вмився й одягнув свіжу сорочку — що, очевидно, зайняло хвилин двадцять, — я ще раз пройшов через хол, щоб повечеряти.

Тут уже не було подвійного освітлення. Горіли всі кришталеві люстри. Молоді й літні жінки все ще сиділи навколо стола. З їхньої поведінки було видно, що в грі настає найбільш напружений момент.

Мені захотілося пройти холом якомога скоріше. Чезрез вікно я помітив кілька накритих у саду столиків. І раптом на порозі зіткнувся з чоловіком приблизно моого віку, високим і добре вдягненим. Ми обидва зупинилися. Він схопив мене за плече і вигукнув:

«Невже — Ернесто! Ти що, назавжди повернувся чи приїхав на якийсь час?»

Мені здалося, що Родольфо зовсім не змінився від часу навчання в школі. Гладеньке обличчя з гарним усміхненим ротом.

«Я був тут на конгресі,— відповів я.— На світанку відпливаю на польському судні».

«Тоді ходімо вип'ємо по чаю і коньяку,— запропонував Родольфо.— Зачекай, я покличу дружину. Вона одна з тих навіжених за картярським столом».

Він звернувся до однієї з жінок, що грали, вона неооче підійшла до нас.

«Привітайся, моя дитинко».

Вона посміхнулася куточками губів. У її розкішному каштановому волосі, ніби випадково забутий, виблискував один-єдиний великий гребінець, усіяний перлинами. Сніжно-біла, як і її шкіра, гладенька сукня облягала високу струнку постать. Я похолов. Переді мною стояла Марія Луїза. Її очі, серйозні й суворі, дивилися мені прямо в обличчя, ніби вона наказувала мені мовчати будь-що.

«Він на світанку відпливає,— мовив Родольфо,— я гдав, ми посидимо трохи разом».

Жінка повернулася до нього.

«Пробач. Але зараз найнапруженіший момент у грі».

Коли я побачив її обличчя в профіль і почув тембр її голосу, мене раптом охопив сумнів, чи справді це Марія Луїза. Адже Родольфо міг оженитися вдруге і знайти жінку, схожу на першу,— ту, що померла.

«Ми сядемо до вас за стіл і трохи подивимося...» — мовив Родольфо.

«Не можна,— заперечила його дружина дитячим, трохи несміливим голосом, який належав живій і незнайомій, а не померлій.— Кажуть, що від цього може бути невдача...»

Родольфо засміявся:

«Ці навіжені жінки всі вечори просиджують за картами...»

«Він завжди перебільшує,— сказала жінка,— не вірте жодному його слову». І коли вона знову повернулася до мене обличчям і промовила ці слова, тихо й рішуче, я знову відчув гострий біль у серці й пекучий сумнів: чи це ти, Марія Луїзо?.. Я сказав:

«Я дуже рано від'їжжаю. А тому бувайте обов'язкові».

Родольфо пошкодував, що ми так швидко розлучаємося. Він сподівався, що вип'ємо коньяку, а коли гра закінчиться — повинна ж вона коли-небудь закінчитися, — разом повечеряємо.

Ми потиснули один одному руки. Жінка, яка була чи не була Марією Луїзою, знову пильно подивилась на мене. Мені здалося, що погляд її став сумний, ніби їй тяжко було прощатися зі мною...

Я відразу змінив свій намір. Я повернувся в задушливу кімнату. Звалився на ліжко й пролежав нерухомо кілька годин. Дві думки боролися в моїй голові: це вона, це не вона.

Чи може людина настільки змінитися, щоб, забувши про нашу чудову юність, не могти відірватися від картярського стола? Може. А чому б і ні? В товаристві Родольфо можна зовсім змінитися. Тоді немає причин сумувати за нею. Забудь про неї. Як я можу забути про неї, про мою померлу! Це була не вона. Коли ця жінка схилила голову з великим гребінцем, я переконався, що вона була мені зовсім чужа...

Але ж під час моого приїзду в цю країну Емма чатувала на мене, щоб докладно розповісти, як Марія Луїза втопилася, так би мовити, з моєї вини, після довгої марного чекання. Безсердечна Еліза поглузувала з цього невірогідного припущення. Хоч і вона підтвердила, що Марія Луїза померла. Вона запевняла мене, що Родольфо зробив Марію Луїзу щасливою. Вона загинула від нещасного випадку. Але вона насолоджуvalася життям аж до своєї загибелі.

Якщо все це правда, правдою може бути й те, що вона зовсім змінилася. Тоді можливе й найстрашніше. Тоді можливе те, що Родольфо, з котрим вона була щаслива, послав Емму в порт переконати мене, ніби Марія Луїза померла, щоб я не заважав їхньому благополучному життю. Її подруга Еліза, холодна як крига і байдужа до всього, крім музики, теж сказала мені неправду. Вони якимось чином зрозуміли, що в тоненькій наче волосинка ниточці спогадів про нашу спільну юність криється потенціальна небезпека. Ні, краще примусити мене страждати й позбавитися від цієї небезпеки.

Чи знала Марія Луїза про цей обман? Може, навіть сама брала в ньому участь? І це можливе. Це було б тільки частиною жахливої зміни, що відбулася в ній. А може, від неї просто приховали мій приїзд, коли моє прізвище з'явилося в списку пасажирів, які приїжджали на виставку в Сан-Паулу? Бо вони відчувають — вона не перенесе зустрічі. Ще не перенесе. Але зараз, сьогодні ввечері, вона її перенесла.

Ні, ця жінка сьогодні ввечері зовсім не була схожа, майже зовсім не була схожа на Марію Луїзу. Але звідки в мене виникло бажання бути таким несправедливим до Марії Луїзи? Я ревную її не до Родольфо, я ревную її до смерті. Чи вона зірвалася зі скелі, чи потрапила у вир, навмисно чи випадково... Не знаю. І нічого мені докопуватися, як це сталося. Смерть спіткала її у воді і, перш ніж віднести з собою, вдарила кілька разів її чудове гнучке тіло об скелі. Через заздрість, що вона така вродлива, як богиня океану Іеманжя, котрій одній дозволено вступати з ним у двобій.

Похилена голова, закривавлені губи, поламані руки, побиті об скелі тіло — такою була мертва Марія Луїза, такою вона лежала на столі в залі. Так змалювала її Емма. І люди товпились навколо, щоб поглянути на чудову утоплену, а підступна смерть від безсиліх ревнощів скреготіла зубами.

Ні, жінка в готелі з блискучим гребінцем у волоссі була чужа.

Ну, а що як це все-таки була вона? Якщо це вона оздобила гребінцем волосся? Емма могла сказати мені неправду. Емма завжди була віддана своїм господарям. Не кажучи вже про Елізу. Для тієї брехня — насолода.

А може, Родольфо дізнався, що ми знову стали писати одне одному листи, сповнені освідченнями в коханні. І він би не дозволив, і за законами цієї країни вона б ніколи не змогла приїхати до мене. Не змогла б вийти вдруге заміж. А якщо вона мусила залишатися з ним, в колі його друзів, то, мабуть, вона вирішила: чому бути, того не минути. І на все махнула рукою. На всі спогади про наше щасливе життя. Вона, як у драгошину, поринула в строкату метушню і наряджалася, причісувалась, щоб він міг нею пишатись...

Ні, ні, я несправедливий до моєї Марії Луїзи, стра-

шенно несправедливий і ще буду страждати від цього. Такий багатий чоловік, як Родольфо, зуміє рано чи пізно знайти дружину, схожу і обличчям і тілом на померлу кохану. Він знайде її, бо ніколи не кохав посправжньому ту, мертву. Він тільки грав у кохання. Це я кохав її, я, і тому для мене вона ніколи не помре. Я зможу уявити собі її мертвою лише на мить. І відразу ж починаю пригадувати нашу спільну невмирущу юність. Я не хочу думати ні про що інше. Я не хочу...

Скільки часу ми вже в дорозі, Гаммер? Скільки часу минуло відтоді, як я зіткнувся з Родольфо в готелі «Ексельсіор» і побачив жінку, схожу на мою Марію Луїзу настільки, що їх можна було перепутати? А може, вона й була Марією Луїзою? Може, незважаючи ні на що, це була вона? Тільки страшенно змінилася. Зовсім не змінилася й так страшенно змінилася в тому огидному оточенні, куди вона потрапила. Нічого неможливого немає, Гаммер, усе, усе можливе. Будь-яка зміна. Від найкращого до найгіршого. Але ж ні. Це неправда.

Я сам розхвилювався й вигукнув:

— Звичайно, неправда. І якщо ви самі знаєте це, Трібель, навіщо ви знову й знову роз'ятрюєте старі рани?

Трібель говорив далі, але вже іншим тоном, ніби тепер йому треба було втішати мене:

— В світі можна почути найневірогідніші історії. Проте в душі людини завжди тліє незгасна іскорка, іноді її затягує димом, іноді вкриє попелом. Але вона знову й знову розгоряється колишнім полум'ям. Така іскра повинна бути. Це я зрозумів із останнього листа Марії Луїзи. Чому тут, на борту, мене знову почали охоплювати сумніви? Чи не грішно сумніватися в Марії Луїзі? Вона померла. І ніхто не може воскресити її. Звідки ж у мене виникло це бажання придумати для неї якесь непевне життя?

— Ми вже вісімнадцять днів у дорозі, — мовив я. — Прошу вас, Трібель, не мучте себе цією історією. Не відрешайте Марії Луїзи. Ви ніколи більше не побачите цієї жінки. Благаю вас — припиніть це безглузде самокатування.

Трібель якийсь час помовчав. Потім сказав:

— Повіяло прохолodoю. І вже давно немає летю-

чих риб. Сьогодні вночі Барч покаже нам, що Південний Хрест остаточно і безповоротно зник у просторах Півдня, а Велика Ведмедиця зійшла на нашому північному небі.

— Мені хочеться,— мовив я,— подивитися разом з вами на нічне зоряне небо. Але капітан запросив нас саме сьогодні й, напевне, востаннє розпити пляшку сливовиці. І знаєте, що пообіцяв нам кок? Якраз те, про що ви говорили вже в перший день нашого плавання: він пригостить нас печеними яблуками. Він справді приховав їх на кінець нашої подорожі.

— Печені яблука так чудово пахнуть. У мене вже зараз тече сліна,— сказав Ернст Трібелль.— Тоді ми з Барчем піднімемося на палубу після того, як поласуємо печеними яблуками.

За обідом я розповів Садовському про те, що дізвався від Клебса про його розмову з черницею. Він недовірливо скрививсь. Я спитав:

— У вас, напевне, немає дітей?

Він різко відповів:

— Звідки ви це взяли? А може, я залишив в Аргентіні чудову польку з маленькою дівчинкою.

Після пригощання сливовицею я знову зупинився з Трібелем на палубі. Я перебив його, коли він хотів почати все спочатку:

— Я вже не можу більше вислуховувати ваші сумніви й турботи. Хіба ви не сказали мені, що ви лікар? Невже кожного разу, коли ваш хворий в небезпеці, у вас бувають такі напади відчаю?

Трібелль відповів:

— Не вірю, Гаммер, що ви говорите все це серйозно. Просто ви хочете мене заспокоїти, ось і все. Не кажіть мені, що байдуже — обдурила мене Марія Луїза чи ні. Все це зовсім не так просто. В Ільменау я дізнаюся, чи написала вона мені листа. Якщо вона, не зважаючи ні на що, кохає мене, я запропоную їй негайно приїхати до Ростока.

— Любий Трібелль, вона не приїде. Вона померла.

— Це запитання, на яке немає відповіді. Я не можу повірити в її смерть.

Трібелль довго мовчав.

— Покличемо Барча, попросимо його показати нам зорі Північної півкулі,— промовив я, нарешті.— Він грає з польським хлопчиком у шахи.

Ми розійшлися по каютах. Мене здивувало, що мо-го сусіда немає. Спати не хотілось, і я знову вийшов на палубу. Коли я піднявся по сходах, мені впало в вічі, що капітан прогулюється по палубі пліч-о-пліч з Войтком, як звичайно ходили ми з Трібелем.

Незабаром Войтек повернувся до каюти. Він був збуджений, проте заснув швидше, ніж завжди. Напевне, капітан заспокоїв його і запропонував свою допомогу.

Ми обидва, мабуть, не прокинулися б до ранку, але в двері раптом сильно постукали. Це були Трібель і Барч. Вони покликали нас подивитися на маяк у Британі, перше світло Європи. Ми вибігли на палубу, хоч поки що було видно тільки малесеньку світлу цятку. Але я точно пам'ятаю: ледве угледівши маяк у Британі, ми страшенно зраділи. Ми самі не розуміли, чому це світло Європи сповнило наші душі такою радістю.

Напевно, тільки мені це було ясно. Я невдовзі побачу дітей і дружину, повернуся до своєї роботи. Хоч я й був незадоволений, що мене так спішно викликали, зате зможу розповісти, як мене зустріли в Ріу-Гранді-ду-Сул, як здивувалися там, що ми так швидко відгукнулися на виклик нашого покупця. Але найбільше я радів зустрічі з дочками. У них кіски з бантиками. Як весело мені буде слухати їхні розмови — щебетання моїх маленьких пташок!

Войтек, напевне, думає про розмову з капітаном. Для нього найкраще повернутись якомога скоріше. Капітан пообіцяв йому тимчасову роботу в Гдині й порадив вступити на курси для моряків, на ті самі курси, які він колись уже закінчив,— тоді він не провалиться на вступних екзаменах. А з дипломом він швидко знайде собі місце, і ніхто з його родичів і колишніх друзів не дізнається, де він пробайдикував стільки часу. Капітанова пропозиція дуже обрадувала Войтка. Очевидно, думка про це мучила його протягом усіх загублених років.

З усієї капітанової поведінки було видно, що це справжня людина й на своєму місці. Мені сподобалося, що він сам пере свою білизну на палубі в пральній

машині. Потім сам розвішує її сушитись. Команді це, очевидно, теж подобалося, хоч ніхто й не говорив про це вголос. Черниця — та мовчки віддавала білизну своїй худій супутниці. Капітан був сильний, кремезний чоловік. Але й черниця не була виснаженою, хворобливою жінкою.

Нам здавалося, що ми весь час наближаємося до маяка. Але це був обман зору. Навпаки, ми віддалялися від нього, наближаючись до входу в Ла-Манш.

При денному свіtlі маяк незабаром стане непомітний. Перший помічник, який вдивлявся в це світло Європи так само пильно, як і ми, сказав несподівано:

— Маяк стоїть на острові Квесан біля входу в Ла-Манш. Навколо острова багато рифів, небезпечних для маленьких суден, особливо для рибальських, тому й виникло прислів'я,— він сказав його по-французьки: *Qui voit Quessant, voit son sang.*

Всім захотілося почути переклад прислів'я на польську й німецьку мови. «Хто побачить Квесан, той зазирне в обличчя смерті».

— Тут з нами нічого не станеться,— сказав Барч.— Якби нам довелося плисти пізніше, під час рівнодення, тоді наша подорож була б тяжкою.

Трібель сказав:

— Невірогідно, щоб мене ще раз запросили до Бразілії. Ніколи більше не побачу я цього континенту.

— Ти однак більше не побачив би Марії Луїзи,— рішуче сказав я.— Облиш мерців мерцям.

— А якщо на мене дома чекає лист? — заперечив він.

— Спали його.

Тим часом до нас підійшли черниця, її супутниця і співак з дружиною. Черниця захоплено подивилась на маяк. Потім сказала кілька фраз по-польськи, а може й по-латинськи, і її супутники повторювали їх. Напевне, вони дякували богові за щасливий приїзд.

— Чудово,— сказав Барч.— Ми здійснили нашу подорож без будь-яких відхилень, за найкоротшим маршрутом.

— А мені вона видалася дуже довгою,— буркнув Войтек собі під носа, як бурчав усі ці дні.

Згодом з'явилось багато танкерів, вантажних і па-

сажирських суден різних типів. З усіх боків вони спішили до Ла-Маншу.

— Якщо ти справді підеш працювати на пароплав, — сказала раптом маленька польська дівчинка, — ти будеш інженером, як наш батько.

— Ні, — вперто відповів хлопчик. — Я твердо вирішив, у мене буде чудовий фах.

Дорослі не встигли запитати в нього, що то буде за фах, як капітан сказав:

— Ми тебе проекзаменуємо і побачимо, на що ти здатний.

До нас зовсім близько підійшов пароплав із польським прапором. З його борту щось кричали. Я подумав, що це, напевне, традиційні слова привіту: «Зі щасливим прибуттям!» І слова подяки маяку, який був перед нами.

Барч раптом різко повернувся:

— Прийміть, пане капітане, нашу подяку вам і всій команді.

Трібель помовчав, потім тихо сказав те, про що весь час думав:

— А може, вона поїхала звідти ще раніше за нас?

Я закричав у відповідь:

— Припини, нарешті! Вона померла. І все! Вона втопилася в морі. Все було саме так, як ти мені розповідав. Облиш її тому, що ми називаємо «вічним спокоєм». Я благаю тебе, не говори більше про неї.

Перший помічник подивився на нас. Мені здалося, що він добре розбирається у складностях людської долі, бо немало всіляких історій послухався під час плавання.

Каналом ми проходили ясного сонячного дня. Було пізнє літо. В цей безвітряний час яскраве сонячне проміння спокійно освітлювало протилежний берег канала. Нас розділяли судна, що пропливали повз нас, проте здавалось, що берег лежить зовсім поряд. Ми розглядали багатоповерхові склади, торгові й житлові будівлі. В сильному й м'якому свіtlі можна було чітко вирізняти кожний поверх, людей, що відпочивали на верандах, розмовляли або заходили в магазини.

Берег ніби притягав нас. Він здавався набагато вищим і крутішим, ніж був насправді.

— Який чудовий острів! — вигукнув Барч.

І справді, ми зовсім не відчували, що перед нами всього лише невеличкий виступ суші. Здавалося, що досить пересісти у вагон поїзда, і ми відразу опинимося серед англійської рівнини.

Садовський знову спитав, які книги Джозефа Конрада ми читали. Тепер його цікавило, чи пам'ятаємо ми Конрадові оповідання про те, як римляни висадилися на цей суровий острів, як оволоділи узбережжям.

-- Про це в книзі Конрада розмовляють люди, які спускаються на човні вниз по Темзі вже в наші часи, — сказав Садовський, — їх дивує, що навіть у цих краях земля була колись зовсім дикою.

Мене дивувало, що Садовський так багато читав, я йому навіть заздрив. Ми в дитинстві допомагали батькові в полі, іноді грали в футбол і майже нічого не читали. А Садовський, як видно, добре розбирався в найрізноманітніших речах.

Барч різко заперечив йому:

— Хіба ви забули, що німці потопили англійський гарнізон Дюнкерка? Що під час повітряних нальотів вони знищили цілі квартали в Лондоні? Невже ви не бачите, що світ залишився дикий?

Тим часом канал поширшав. Ми вже бачили гирло Ельби. Всі перейшли до борту, поверненого до материка. Одні пароплави все далі заглиблювалися річкою в материк, а інші, ті, що йшли з Гамбурга, починали тут своє морське плавання.

Ми причалили в Брунсбюттелькоузі. Помічник капітана підійшов до кожного з нас зі списком товарів. На короткому відрізку шляху можна було робити покупки без мита. Я купив дружині й дочкам яскраві кофтички.

Трібелль сидів сам, осторонь від усіх. Схрестивши руки на поручні й сперши на них голову, він вдивлявся в рівнину, в яку ми заглиблювалися. Цей пейзаж був для нього незвичний. Не знаю, чи траплялося йому раніше плавати на судні по зеленій долині. Дивне це було відчуття — пливти не по хвилях пустельного океану, а серед хлібів, що колишуться на вітрі.

Все, що Трібелль розповів про свою юність, — правда. Все в його розповіді, аж до останнього слова, відповідає дійсності. В цьому не може бути сумніву. Мене турбує лише одне: боюся, нелегко йому буде позбу-

тися свого горя. Найважче перемогти біль і страждання юності. А забути їх неможливо. Дехто заперечує це. Часто кажуть, що пережите в молоді роки горе легко забувається. Але я в це не вірю. Я теж ніколи не забуду тяжких переживань юних літ: смерті улюбленого брата, того, як повільно, без будь-якої допомоги, помирає на полі мій найкращий друг. А як перебороти таку, як у Трібеля, тугу! Вона тяжко здавлює серце, і хоч дехто осудить мене за ці слова, я думаю, в цьому є і свій позитивний бік. У нашому теперішньому світі, що постійно змінюється і рветься вперед, добре, якщо в душі у людини є щось міцне, навіть якщо це — неослабний біль. Людина, котра пережила стільки тяжкого, краще зрозуміє людей, на долю яких також випали страждання. А здатність «розуміти інших людей» піде їй на користь у житті й роботі.

Була пообідня пора м'якого, спокійного осіннього дня. На мене впала легка прозора тінь. Хтось поклав мені руку на плече. Я відразу догадався, що це Трібель, якому більше не захотілося лишатись на самоті.

— Знаєте, Гаммер, — мовив він, — я радий, що про все вам розповів. У мене полегшало на душі, наче я скинув у море всю ту вагу — камінь за каменем. Тепер я радий, що повертаюся додому, хоча це ще не зовсім мій дім, але він стане моїм. Я радію поверненню в маленьке місто Ільменау, в лікарню, до моєї праці, до моїх пацієнтів, я радію, що робитиму доповідь про конгрес у Баїї, що я везу з собою багато книг. Я радію навіть зустрічі з головним лікарем та його сім'єю і з маленькою сіроокою Гертою. Добре, що я везу для кожного з них подарунки. Може навіть статись, Гаммер, що в Ростоку мене буде зустрічати Герта.

— Ваша розповідь зробила мою подорож багатшою і цікавішою, — відповів я. — Але ви не дуже сподівайтесь, що Герта зустріне вас у Ростоку. З Тюрінгії до Балтійського моря не близький світ.

— Вона натякнула мені про це в листі, — сказав Трібель. — Самому мені це і на думку не спало б. Я буду радий їй, але зовсім не розраховую, що вона приїде...

Тим часом зовсім смеркло. Ми вечеряли не поспішаючи і майже мовчки. Не хотілося пити вина й виголошувати тости. Всі рано повкладалися спати.

Коли ми через кілька годин повставали, Трібель уже сидів на своєму старому місці. Він розмовляв із Барчем. На березі простяглися сади, між гіллям виблискували золотаві червонобокі яблука, неначе маленькі сонця.

Анна Зегерс
ПУТЕШЕСТВИЕ
История одной любви
(На украинском языке)

Художнє оформлення В. Ф. Морозова

Редактор О. Т. Ленік

Художній редактор Р. Ф. Ліпатов

Технічні редактори Г. Ф. Яценко,

М. Г. Чередник

Коректори Р. О. Кондрацька,

Г. О. Паламарчук

Здано на виробництво 14.VIII 1972 р.

Підписано до друку 20.X 1972 р.

Формат 84×108¹/₃₂. Умовн. друк. арк. 5,67.

Обл.-вид. арк. 6,1.

Зам. 2—1667. Ціна 32 коп.

Тираж 65 000.

Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь».

Київ, Пушкінська, 28.

Київський поліграфічний
комбінат Державного комітету
Ради Міністрів УРСР у справах
видавництв, поліграфії і
книжкової торгівлі,
вул. Довженка, 3.

Анна ПОД-
Зегерс РОЖ

32 коп.

